

Nummer 2 1993 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Sociologförbundets årsmöte 1993

Therborn: Normens vägar

Sunesson: Normalisering

Ekström: Variabelanalysens gränser

Forsberg: Valfrihet och välfärd

Eriksson: Om heuristik

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Järnvägspromenaden 19, 753 20 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1993. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER,
ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

1993

Prenumerationspriser: Institutionsprenumeration 300 kr
 Enskild prenumeration 200 kr

Lösnummerpriser: Enkelnummer 75 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts betalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 25, telefontid vardagar,
10-12, 14-16.

Nummer 2 1993 Årgång 30

ARTIKLAR

- Göran Therborn: Normens vägar och frågetecken 3
- Sune Sunesson: Institution, normalisering, vetande 17
- Mats Ekström: Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi 26
- Pia Forsberg: Valfrihet och välfärd – En diskussion och analys av det liberala valfrihetsbegreppet 59
- Björn Eriksson: Om heuristik och normal vetenskap. Kritiska reflektioner över Johan Asplunds Essä om *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. 79

RECENSIONER

- Freddy Winston Castro: Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna (Mats Franzén) 92
- Tomas Peterson: Den svenska modellen. Svensk fotboll i omvandling under efterkrigstiden (Bengt Furåker) 99

- INKOMMEN LITTERATUR 104

Från redaktionen

Sociologisk Forskning har fått en ny redaktion, med säte i Uppsala. Det förefaller naturligt för en ny redaktion att avge någon form av programförklaring. I vårt fall måste en sådan bli mycket allmänt hållen: Vi vill försöka spegla den sociologiska forskning som bedrivs i Sverige idag. Vi önskar att vår utgivning skall bli så representativ som möjligt, vilket med nödvändighet innebär en teoretisk och metodisk pluralism. En uttalad policy, som förts av tidigare redaktioner, kommer vi att fortsätta föra efter bästa förmåga: Att publicera recensioner av samtliga avhandlingar framlagda vid sociologiska institutioner i Sverige. Därav följande appell, riktad framför allt till alla opponenter: Skriv recensioner och sänd dem till Sociologisk Forskning!

På grund av rapporter från den tidigare redaktionen om brist på artiklar, har vi emotsett vårt uppdrag med viss oro. Dock inte så mycket med avseende på första numret, vilket vi hoppats kunna fylla med material från Sociologförbundets årsmöte, som med avseende på den framtida utgivningen av Sociologisk Forskning. Våra förhoppningar om material från årsmötet har blivit uppfyllda. Således består detta, vårt första nummer, enbart av föreläsningar och 'papers' presenterade vid sociologförbundets årsmöte i Lund, 28–30 januari innevarande år. Våra farhågor inför framtiden verkar i nuläget dessbättre obefogade. Vi har hittills fått in ett förhållandevis stort antal artiklar och hoppas att den tendensen skall hålla i sig.

Normens vägar och frågetecken

GÖRAN THERBORN

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Normens tre budskap

Normen och det med normen överensstämmande, det normala, har tre olika budskap till oss. En norm anger för det första *vad* någonting är. På franska revolutionens tid kunde det handla om *vad* en meter är för någonting. I samtida EG-tider handlar det som kallas "normalisering av Europa" bla om att fastställa vad en gurka eller ett äpple är. Det normala säger oss också *hur* en befolkning *ser ut*. Dennas egenskaper och beteenden tenderar att bilda ett symmetriskt mönster, bestämt av ett medelvärde och en standardavvikelse, en sk normalkurva eller normalfördelning. För det tredje anger en norm hur aktörer *bör handla*.

Normer som definition, som faktisk fördelning och som handlingsföreskrift anger alla något vi som aktörer och iakttagare har anledning att *förvänta* oss. Alla tre normaliseringsprocesserna har som effekt, funktion om man så vill, att reducera ovissheten i det sociala livet, och därmed att bidra till en social ordning, i betydelsen förutsägbarhet.

När förväntningarna på det normala sviks, behandlas besvikelserna på olika sätt. Det som inte svarar mot normens definition är inte äkta, det är falskt. Det som skiljer sig mycket från normalkurvans medelvärde är avvikande från det vanliga, är onormalt, antingen mer/bättre eller mindre/sämre än väntat. Den som inte handlar efter gällande norm, handlar oriktigt eller orätt. Men i alla tre fallen finns något gemensamt. Felslagna normativa förväntningar förblir riktiga, så länge normen gäller. Häri ligger en viktig aspekt av normens bidrag till social ordning. Och i alla tre bemärkningarna är normens giltighetstid principiellt obegränsad (Jfr Strömholm 1979:165; Luhmann 1991:60ff). En förändring kan bara noteras i efterhand.

I samtidshistorien har förtröstan på det normala spelat en särskilt, sas onormalt, stor roll vid två tillfällen. Den första var i USA efter första världskriget, där "Tillbaka till det normala" (Back to normalcy) blev de konservativas, med president Hardings valseger framgångsrika fältrop. Den andra är i den postkommunistiska antikommunismens Östeuropa. Ibland kan längtan efter vad man uppfattar som "normalt" kanske te sig patetisk. Som när det antikommunistiska partiblockets i Bulgarien målsättning presenteras som "tillbaka till en normal stat", vilken implicit inrymmer alla de växlande, men mestadels auktoritära och ofta våldsamma, former som den bulgariska staten antog före de kom-

munistiska "46 åren i absurditet" (Bojadsheva 1991). Också i mera ambitiösa östeuropeiska analyser kan det normala inta samma oproblematiska självklarhet, som tex hos Adam Michnik (1992:51) i hans jämförelse mellan Polen och Franco-Spanien, med den senares "normala marknadsekonomi och normala ägandeförhållanden".

Den som väntar på det normala, väntar alltid på det rätta och behöver inte lära sig något nytt, har ingen anledning att kritiskt ompröva sina förväntningar när de sviks. Samtidigt är karakteristiken av något som utanför det normala en effektivt avfärdande "stämpling" av något som avvikande, som något oäkta, ovanligt och orätt. Men förr eller senare förändras det mesta av det normala, och därmed, om inte förr, också gränserna mellan det normala och det abnormala.

Normativt och icke-normativt handlande

Det är naturligtvis normen som handlingsregel som är normbegreppets centrala betydelse i sociologin. Under 1960- och 70-talens turbulens, i svallvågorna efter den sänkta strukturfunktionalismen, och under 1980-talets konvalescens spelade både begreppet och de problem det hänför sig till en tämligen undanskymd roll inom ämnet. Efter Robert Mertons fortsättningsartikel 'Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie', i Merton (1957), skedde ingen större utveckling av sociologisk normanalys förrän James Colemans bok kom (1990) – eller däromkring. Ett viktigt, något tidigare bidrag är dock Rossi and Berk (1986), och säkert har andra kolleger något annat exempel att dra fram.

Den sk etiketterings- eller stämplingsteorin (Becker 1963; Matza 1969) om normativa avvikelser och avvikare dominerade det normrelevanta sociala fältet under 60- och 70-talen. Oavsett hur man bedömer dess insats där (om detta se Scull 1988), är det klart att det inte var normerna som stod i focus för stämplingsteoretikerna, utan snarare definierandet/skapandet av avvikare och avvikelser, av avvikaridentiteter och -karriärer.

Först genom den rationella valhandlingsteorins framstöt, inte minst mot sina egna gränser, har normbegreppet igen kommit i focus för samhällsvetenskaplig diskussion. Jon Elster (tex 1989) har här spelat en mycket viktig roll, och mycket av det nya intresset för normers uppkomst kom från spelteoretiskt håll (Ullmann-Margalit 1977; Axelrod 1986).

Hittills har mycket av den diskussionen blivit instängd antingen i rational-choice-teoretikernas löpgravar för intagandet av den samhällsvetenskapliga staden eller i anti-rational-choice-teoretikernas bunker. (För några exempel nyligen på det senare, se tex Münch 1992:152-5;

Alexander 1992:217n). Här ska jag lämna det kriget åt sidan och avstå från både funderingar och ställningstaganden om rationell valhandlings-teori är en bra eller dålig grundval för samhällsvetenskapande, om normers uppkomst kan/bör förklaras ur rationella aktörers val eller om rationella val kan/bör ses som härrörande ur rationalistiska värderingar och normer. Oavsett vilket kan och bör mycket sägas och undersökas om normers fungerande och förändring.

En lämplig utgångspunkt för en analytisk, snarare än metateoretisk, diskussion om normativt handlande har Jon Elster (1989: kap 3) gett oss. Utifrån hans resonemang, som har en delvis annan infallsvinkel, kan vi göra en distinktion mellan egennyttigt eller egenintresserat och normativt handlande som en skillnad mellan handlande bestämt av handlingens förväntade utfall för aktören och handlande bestämt av att aktören följer en regel. Intressebestämda handlingar styrs av *situationsväxlingar* i (förväntade) kostnader och belöningar. Den andra, den typiskt normativa, av de regler aktören lärt sig och de regelrelevanta situationstolkningar han eller hon gör. Ekonomiska analyser av pris- och kostnadseffekter och sociologiska av aktörernas kultur och/eller strukturella lokalisering svarar mot de båda typerna av handlingar. (Se vidare Therborn 1991, 1993).

Den viktiga poängen med Elsters distinktion är att den kan tillämpas empiriskt, utifrån observeras på ett åtminstone principiellt entydigt sätt och inte är beroende av tolkningar av aktörernas motiv. *Rent normstyrt handlande är sådant som inte påverkas av handlingssituationens konsekvenser eller -implikationer för aktören.* Det normativa handlandet påverkas inte av löneförhöjning eller sänkta priser, av om chefen ser på eller inte, av om det blåser höger- eller vänstervind, av närvaron av vackra män eller kvinnor. Handlande i rationellt intresse, däremot, tar hänsyn till sådana förändringar, mer eller mindre. Inte heller berör Elsters typologi ställningstaganden i metasociologiska höna-ägg-debatter om normers ursprung. Den är meningsfull vare sig normerna kommer som sociala urgemenskapers ägg eller från rationella höners beslut.

Elster presenterar en tio items lång och rätt utförlig lista på viktiga sociala normer. Han säger visserligen uttryckligen, att den inte är uttömmande, men två-tre sorters normer är så betydelsefulla, att deras frånvaro på listan ter sig märklig. En är *språkregler*, dvs normer för korrekt eller åtminstone begripligt kommunikativt handlande genom ett språk, en annan är samtalsnormer, dvs normer för när, hur, och i vilken ordning man bör tala med andra människor. Anthony Giddens (1984:22), som annars inte har så mycket att säga om normer, trycker med rätta på den vardagliga tyngden i språk- och samtalsregler.

Ett tredje slags oerhört viktiga sociala normer, som Elster helt går förbi, är *rollföreskrifter*. Särskilt yrkesroller och formella organisations-

roller präglar otvivelaktigt mycket av samtida sociala handlande. Vad vi gör i vårt arbete, hur vi möter andra människor och hur vi hanterar nya situationer inom ramen för vårt arbete är i första hand normstyrt, likaså hur vi uppträder som ledare för och/eller medlemmar i en organisation. (Se vidare March & Olsen 1989.) Vidare torde det vara uppenbart, att även sekuliserade, individualiserade samhällen fortfarande delar och lär ut mans- och kvinnoroller, även om rollerna har blivit mindre och mindre differentierade. Hur mycket prägling vi får av andra rollhäften i samhället förefaller vara mera oklart, t ex föräldra- eller mamma/pappa- rollen.

Den styrande handlingsregeln behöver differentieras, mellan *sociala* och *personliga* normer – trots att varken min eller Elsters distinktion är avsedd att vara uttömmande av varje slags socialt handlande. Emotionellt handlande, t ex, lämnas här åsido.

Jag handlar efter en social norm, om jag gör som min arbetsgivare, mina kolleger, min organisation, eller min omgivning i övrigt anser att jag bör handla. Men jag kan avstå från en kostnads-/belöningskalkyl också genom att följa en självvald livsprincip, utan hänsyn vare sig till andras reaktioner eller till handlingens omedelbara konsekvenser för mig. Då, och bara då, handlar jag som en riktig *individualist*. Den ifrånsyrda principmänniskan, den sturige protestanten, var det klassiska exemplet. Men i den mån det ligger någonting i sociologin om de självvalda livsstilarna, så ligger det här. I de individuella avhoppen från arbetets både belönings- och regelsystem, till att resa jorden runt, att flytta ut på landet eller någonting annat, i den prisokänsliga och modeberoende fritidssysselsättningen.

Nödvändigheten av att skilja ut denna senare form av normstyrt handlande understryks av implikationerna i ett intressant resonemang hos James Coleman (1990:266), den sociolog som under senare tid gett det viktigaste bidraget till normalanalysen. Colemans handlingsteori (1990: kap 3) för in ”rätt att handla” (*rights to act*) och kontrollen av dessa rättigheter som de resurser som förekommer i ekonomiskt, socialt och politiskt utbyte. Då får förekomsten av en norm en tydlig men speciell betydelse, som ”ett tillstånd i vilket den socialt definierade rätten att kontrollera en aktörs handlande inte innehas av aktören utan av andra”. I fallet med handling utifrån personliga inre normer ligger kontrollen över handlandet hos dessa en gång valda principer, men varken hos det kalkylerande jaget eller hos andra.

Men vi kommer inte så långt med uppdelningar mellan olika slags handlande. Det mesta av vårt handlande torde vara framdrivet av en blandning av normativa principer och en bedömning av egna för- och nackdelar. (Det är också Elsters 1989:151 uppfattning.) Ett intressant, och i dessa dagar aktuellt exempel ger Urban Laurins (1986) avhandling

om skattefusk. De viktigaste sambanden mellan å ena sidan (uppgivet) fusk med inkomster och/eller avdrag och ett batteri förklaringsvariabler var skattemoral, möjligheter att fuska med avdrag eller inkomster, kön samt uppfattningen om vad andra gör. Men som vanligt förblev det mesta av variansen, ungefär 60 procent, oförklarad.¹

Variabler för normativt handlande

Viktigare än indelningar blir att söka reda ut under vilka betingelser aktörer tenderar att handla huvudsakligen enligt det ena eller det andra. Det är på tre områden vi bör leta:

- i aktörernas socialisationshistoria;
- i aktörernas sociala handlingsmiljö;
- i handlingssituationens placering i sociala handlingssystem.

Till det tredje ska jag återkomma senare. Låt mig här antyda några variabler av betydelse för de två förstnämnda.

Aktörernas socialisationshistoria har två uppsättningar grundvariabler, såvitt jag kan se. Den ena hänför sig till det samhälle där socialisationen ägde rum, den andra till den typ av familj, alternativt/komplementärt, den organisation där aktören förväntades lära sig relevanta normer.

Ju högre grad av *samhälleligt självförtroende*, dvs av förmåga till kollektivt självstyre och tillit till samhälleliga normkällor, desto starkare och varaktigare normativ socialisering av aktörerna. Historiska erfarenheter av samhällelig framgång eller samhälleliga nederlag och av relationen mellan normkällornas ord och gärningar torde kunna användas som empiriska indikatorer på "samhälleligt självförtroende". För Medelhavssamhällena i allmänhet och Sicilien i synnerhet har den schweiziske etnologen Christian Giordano (1992) visat på de anomiska effekterna hos "historiens bedragna".² För det f d DDR har Christiane Lemke (1991) gjort en relevant studie av den politiska socialisationens misslyckande.

Vidare, ju större *social kontinuitet* mellan socialisation och aktuellt handlingsssammanhang, desto effektivare normativ prägling bör vi vänta oss. Ju större omvälvningar över tid, och ju större de kulturella skillnaderna i rum mellan olika socialisationsmiljöer, ju mer social rörlighet, desto mer av egenlyttigt handlande bör vi vänta oss.

Men vi bör också beakta den *sociala differentieringen* av socialisation inom en given samhällelig eller kulturell miljö. Redan av förekomsten av social differentiering och av genetiska tillfälligheter bör vi vänta oss ett visst antal avvikare i varje generation. Med stora skillnader i levnadsförhållanden har vi anledning att förvänta betydande skillnader i "investering" eller engagemang i norminlärning och därmed variationer

i omfattningen och tillförlitligheten i (nästa generation) aktörers normativa handlande. Dvs, ju mer tid, energi och omtanke som föräldrar/lärare ägnat åt socialisering, desto mer normstyrt handlande bör vi kunna vänta av aktörerna.

I detta avseende kan vi vänta oss både klass-, och tidsvariationer. En grov klassindelning ger vid handen, att ett mindre normstyrt handlande bör förväntas från de allra högsta och de allra lägsta samhällsskikten (cf. Coleman 1990:286-7). Över tid finns det en tendens till att föräldrars framtida beroende av sina barn minskar och till att barns beroende av sina föräldrars åsikter och åtgärder minskar. Pensioner, TV och barnomsorg m m kan förväntas minska såväl föräldrars utlärande som barns inlärande, och därmed också det normstyrda handlandet.

Aktörernas handlingssammanhang kan också väntas ha sin betydelse för omfattningen av deras normativa handlande. Särskilt tre aspekter torde påverka normtrogenhet. För det första, ju mer *synligt*, eller granskningsbart, aktörens handlande är – ju större risken för upptäckt av avvikelser – desto större sannolikhet att det följer rådande normer. För det andra, ju mer *beroende*, i andra avseenden, aktören är av en normbärande social omgivning, desto striktare normativt handlande (Jfr Hechter 1987; Coleman 1990:275ff). Av detta följer bl a, att aktörer kan förväntas handla normstyrt i relation till arbets-, organisations- och gängkamrater men mindre så i förhållande till frånvarande ägare, kunder, andra organisationer eller gäng och tillfälliga möten.

För det tredje, ju mer aktören *identifierar* sig med normkällan, desto mer normtroget handlande. Förekomst av konkurrerande normkällor, samt social eller institutionaliserad emotionell distans till en given normkälla är empiriskt gripbara indikatorer på omfattningen av identifikation med en given normkälla, arbetsgivaren, organisationsledningen, bekantskapskretsen, maken eller vem det nu är.

Samexistensen och det vanliga samspelet mellan norm och intresse gör att vi också kan anta en tendens till *tröskeleffekter*. Om belöningen för onormerat handlande drastiskt ökar, men inte upptäcktsrisken, eller om den tidigare sociala kontrollen plötsligt släpper, har vi anledning att vänta oss en kraftig ökning av intessedrivet handlande. Men också omvänt, om belöningsystemet plötsligt påtagligt avviker från tidigare sed, bör vi vänta oss ett de kränkta uppror, ett normbestämt kollektivt agerande. Historikern Edward Thompson (1992) har berättat för oss om det senare. Hans begrepp om "den moraliska ekonomin" har på ett fruktbart sätt överfört till nutida arbetsmarknadsrelationer av Peter Swenson (1989). Efter en tid torde både egennyttan och den moraliska upprördheten sjunka tillbaka, men någon grund att anta den ena eller den andra inom överskådlig tid generellt tenderar att gå tillbaka till *status quo ante* kan jag inte se.

Normativa och andra sociala system: rollspel och marknader

Tematiska sociologiska läroböcker (tex Allardt 1985, Aubert 1979) har haft en tendens att ge en allmän definition av social roll, att peka på dess centrala plats i sociologisk begreppsbyggnad och att ge en del åskådliga exempel. Om skillnaden och samspelet mellan intressehandlande och normhandlande har de i allmänhet varit tysta. Den tidigare sociologiska behandlingen av normer och roller lämpar sig också dåligt för en analytisk diskussion av olika slags handlande.

Därvidlag finns det en beaktansvärd punkt i Giddens' (1984:86) understrykande av en slutsats från tidigare kritik av rollbegreppet: "Begreppet roll . . . har en viss begreppslig precision bara om det tillämpas i sociala interaktionssammanhang, där normativa rättigheter och skyldigheter förknippade med en specifik identitet är relativt klart formulerade." Men uppenbarligen anser Giddens, att sådana tydligt normerade handlingssammanhang är sällsynta eller på annat sätt marginella, eftersom han i övrigt bortser från dem.

Det tror jag är ett misstag. Varje utvecklat modernt samhälle har åtminstone två nationalscener, där stora, betydelsefulla rollspel uppförs varje dag. Den ena är vad som i Sverige numera kallas *arbetsliv*, med dess långa lista med yrkesroller. Den andra är det *organiserade representationsystemet*, i den statliga och kommunala demokratin och i medlemsorganisationer av skilda slag. Vad vi som yrkesutövare, politiker, styrelseledamöter och årsmötesdeltagare ska göra, inte får göra och bör göra eller undvika är i hög grad inskrivet i våra rollhäften.

I båda fallen förefaller det mig som om rollnormernas mängd och tyngd snarare ökat än minskat över, säg, de senaste årtiondena. Mer kvalificerade arbetsuppgifter, spridning av professionaliseringstendenser, och ökningen av serviceuppgifter oavsett skicklighetskrav har alla tenderat att öka normeringen av arbetslivet, av betydelsen av lärande och beaktande av regler för hur arbetet ska göras. I varje fall i en del länder, och Sverige bland dem, har deltagandet i medlemsorganisationer ökat betydligt under efterkrigstiden. Nästan överallt märks också en påtaglig tendens till professionalisering av politiken, med åtföljande normer om professionalitet.

På andra områden däremot har utvecklingen gått i motsatt riktning. Kön-, ålder- och familjeroller har påtagligt minskat i omfattning och precision, liksom grannskapsnormer, lokal social kontroll. Hur normernas netto förändrats under senare tid ska jag här avstå från att uttala mig om.

I stället ska jag understryka den andra sidan av en precisering av normativa handlingssystemets betydelse, nämligen deras *begränsning*. Vi har

också handlingssystem, där det sas normala är ett intressebestämt handlande, ett beaktande av situationsalternativens konsekvenser för aktören själv. *Marknader* är sådana handlingssystem.

Arbetsmarknaden, företagmarknaden och konsumentmarknaden är de centrala marknaderna. Marknaderna och rollteatrarna är vare sig orelaterade till eller nödvändigtvis konkurrerande med varandra. På arbetsmarknaden avgörs vårt tillträde till och ersättning för yrkesrollerna. Många yrkesroller består i att tillämpa normer om företagets intresse på de marknader där företaget opererar. På konsumentmarknaden finns såväl de mer eller mindre rationella konsumenterna som spelarna av köns-, ålders- och livsstilsroller.

En marknad som system där teaterbiljetter till rollspelen fördelas kan man tänka sig, och har också analyserats, även till andra scener än yrkeslivets. Biljettfördelning till äktenskaps- och mera generellt sängkammarscener (jfr Becker 1991:kap 4) kan ses som en marknad, och partiets och intresseorganisationers tävling om makt är intressestyrt handlande, under vissa normativa (ideologiska) begränsningar, och deras relationer sinsemellan torde i flera avseenden kunna analyseras på liknande sätt som en marknad mellan företag.

I de sociala gångarna mellan normativa rollspel utanför sammanhängande marknadssystem, i pekuniär eller icke-pekuniär bemärkelse, bör vi nog vänta oss, mer än något annat, ett slumpmässigt handlande, inom ramen för en mycket generell kulturell normering.

Hursomhelst, poängen med det här avsnittet är att samtida samhällssystem innehåller stora delsystem av handlingssammanhang, som skiljer sig åt i den omedelbara bestämningen av typiskt handlande: i intressehandlande och normhandlande. Samtidigt som dessa delsystem är interrelaterade med varann. För den analytiske sociologen finns det alltså anledning, att oavsett metasociologisk ståndpunkt, studera både normstyrt handlande och sk rationella val.

Normsystems uppbyggnad och rationalisering

Normer bör inte i första hand ses som enskilda påbud eller förbud, utan som element i ett komplex av normer. Normkomplex torde i allmänhet, liksom de särskilda normsamlingar vi kallar rättssystem (jfr Habermas 1992:25ff, 309ff) vara hierarkiskt ordnade, med övergripande principer och tillämpningsregler, med normer av olika tyngd. Härigenom får normsystem en viss flexibilitet och, sett ur en annan vinkel, det normativa handlandet ett visst mått av variationsmöjligheter.

Högst upp i den styrande normativa hierarkin finns djupt internaliserade, inte nödvändigtvis fullt medvetna värderingar. När vi inte följer

dem, eller när någon i vår nära/betydelsefulla omgivning inte gör det, känner vi olust, skam, avsky. Ett par vardagliga och välkända exempel gäller personlig hygien, normen om renhet, fräschhet och sk vårdat utseende, och rumshygien, städning. Den senare illustrerar också (historiskt-socialt uppkomna) könsdifferenser. I de flesta samtida samboförhållanden tycks det vara så, att i kvinnans normsystem är värderingar av rumslig renhet och ordning starkare och djupare internaliserade än hos mannen, där städnormen ofta tenderar att uppfattas som ett yttre påbud. – Djupt internaliserade värderingar uppfattar aktören mer som något självklart än som något tvingande, medan normer lägre ner i aktörens normhierarki oftare och lättare upplevs som begränsningar, frihetsinskränkningar (Jfr Turner 1989:96-7).

Normkonstellationerna kan vi göra mer hanterbara genom att skilja mellan tre huvudtyper, *uppträdande-*, *utförande-* och *fördelningsnormer*. Uppträdande- eller utförandenormer reglerar hur man bör bete sig som medlem av ett socialt system, implikationerna av att tillhöra ett socialt kollektiv. Bourdieus (1979:190) begrepp "habitus" är ett exempel på (en formulering av) ett allmänt överordnat värderingskomplex i en normhierarki. Men det hänför sig ju i första hand till uppträdandenormer, till värderandet av olika slags uppförande och till genererandet av ett visst uppträdande.

Utförandenormer gäller aktörens förväntade bidrag till systemet eller kollektivet, alltså arbetsmoral, samarbetsförmåga, "laganda", "kompis-skap". Fördelningsnormer handlar om rättvisa och orättvisa inom systemet, i fråga om möjligheter, risker, belöningar, straff. Elster (1992) har i sitt forskningsprojekt om lokal rättvisa – närmast med avseende på organtransplantationer, tillträde till elitutbildning och avsked från jobb – på ett fascinerande sätt visat på mångfalden i fördelningsnormer och deras användning. För ett kort översikt över teoribildningen om "distributiv rättvisa", som är ett socialpsykologiskt forskningsområde, se Fredholm (1989:88ff).

Ett av den individualistiska normanalysens mest intressanta teoretiska bidrag är Colemans (1990:247-8) distinktion mellan en norms *måltavlor (targets)* och dess *förmånstagare (beneficiaries)*, dvs mellan dem som har att följa normen och dem som har fördel av den. Mellan de båda mängderna är flera kombinationer tankbara, men polariteten är vad Coleman kallar *conjoint* och *disjoint norms*, dvs gemensamma och åtskilda normer. Mäns normer för kvinnors kyskhet och monogami är ett historiskt viktigt exempel på en *disjoint*, åtskild norm, liksom vuxnas normer för hur barn och ungdomar ska bete sig. Dubbelmoral, i strikt mening, är det typiska uttrycket för *disjoint norms*.

I andra sammanhang (Therborn 1991, 1993) har jag hävdad, att det är inte normförklaringar som ensamma utmärker sociologin som samhälls-

vetenskap, utan förklaringar med hänvisning till aktörernas kulturella tillhörighet och strukturella lokalisering. Hur förhåller sig då normer till dessa grundbegrepp? Mycket kort kan man svara följande.

Låt oss ta de tre huvudaspekterna av kulturell tillhörighet först, identitet, kognitiv kod och värderingar. Att internalisera ett normsystem inrymmer men är inte liktydigt med en identifikation med normsändaren, normkällan. I identifikationen ligger också, och först och främst, en gränsdragning, mellan jag och du, mellan oss och dem. Den gränsen är ofta en gräns för en norms tillämpningsområde. Mot "dom" kan, rentav bör, man uppträda annorlunda än mot någon av "oss". Ett tragiskt aktuellt exempel på detta är de etniska krigens grymheter, som i dagens fd Jugoslavien och delar av fd Sovjetunionen.

Att uppfylla uppträdandenormer innebär att man lärt sig den kognitiva kod som kännetecknar en given kultur. Men den som lärt sig denna kod och dess sociala grammatik riktigt, har vanligen internaliserat den så djupt att hon inte uppfattar den som en norm. Utförande- och fördelningsnormer härrör kanske mindre problematiskt från kulturens värderingar.

I den strukturella lokaliseringen ligger både en rolltilldelning och en uppsättning resurser/begränsningar att nå överordnade sociala målsättningar, med varierande effekter på anslutning till de normativt legitima medlen att nå dessa mål. (Merton 1957: ch. V). Samtidigt inrymmer den strukturella lokaliseringen också en strukturering av rationella intressen, t ex efter kön eller klass. Med andra ord, en annan förklaring till att aktörer kan handla olika i likartade situationer.

Det är viktigt att beakta normsystemens utveckling i det moderna. I dagens utvecklade samhällen är normer inte bara och inte främst omedvetna "folkways" (Sumner 1906). De kan fungera som *bargaining chips*, i förhandlingar om rättvisa. Rättssystemet följer inte längre principen *Fi at justitia, pcreat mundi*, utan är i växande utsträckning konsekvensorienterat. (Luhmann 1992:68-9; Strömholm 1979:172-3) Rätten används som instrument för samhällelig styrning. Som sådant har den under senare tid kommit att omformas till att fokusera generella utförandenormer snarare än procedurmässiga uppträdandenormer, från regelstyrning till målstyrning, vilken antas vara mera situationsflexibel. (Se vidare Rothstein 1992.)

Det ovannämnda illustrerar normsystemens rationalisering, i Webersk mening, en process som ytterligare komplicerar relationerna mellannormativt och intressestyrt handlande, utan att reducera det ena till det andra.

Normers uppkomst och fall

Om vi lämnar frågan om normers ursprung åsido och ställer den mera näraliggande frågan: När och hur uppkommer nya normer, har Coleman (1990:249ff) gett oss några viktiga ledtrådar. Sociala normer uppkommer, därför att en uppsättning aktörers handlande har effekter också för andra aktörer. De som påverkas av andra aktörers handlingar kan förväntas söka normera dessa i önskvärd riktning. Om de lyckas beror på maktförhållandena mellan dem som gynnas och dem som skadas av ett visst handlande. Alltså, efterfrågan på sociala normer uppstår när våra handlingar påverkar andra människor. Om denna efterfrågan blir effektiv och normer etableras, beror på förmånstagarnas makt.

”Förmånstagare” ska här inte ses i någon snäv mening av materiell fördel. De innefattar likaväl ideologiskt engagerade människor, som vill att andra människor ska uppträda som, t ex, goda patrioter, goda kristna/muslimer eller som sunda nykterister och icke-rökare. ”Externaliteterna”, effekterna på omgivningen av en aktörs handlande, är alltså inte nödvändigtvis empiriskt givna – som exempelvis i rattfylleririsker och passiv rökning. De kan också skapas utifrån vissa överordnade värden och ideologier, av rörelser och profeter.

En annan variant är att normer uppkommer genom ett antal sinsemellan relaterade aktörers *identifiering* med en potentiell normkälla, med hennes eller hans (eller gruppens) uppträdande. En berömd typ av sådan identifikation är Mertons (1957:283ff) normativa referensgrupper. Uppträdandet normeras då för att uttrycka och vidmakthålla denna identitet.

Härmed har vi också tre huvudförklaringar till att normer försvagas, vittrar ner, blir obsoleta, glöms och/eller ersätts:

För det första, en förändring i handlingars betydelse för olika aktörer. Om en viss sorts normerade handlingar minskar i betydelse för normens förmånstagare, t ex genom att förmånstagarnas strukturella lokalisering förändrats, kan vi vänta oss en försvagning av normen.

För det andra, en förändring av maktförhållandena mellan en norms måltavlor och dess förmånstagare, i de fall där dessa båda grupper inte (i stort sett) sammanfaller. Om måltavlornas relativa makt ökar, ökar också trycket på en normativ förändring.

Om, slutligen, identifikationen med en given normkälla minskar – t ex genom rutinisering av karisma, generationsväxling, normkällans nederlag i något relevant avseende, eller social distansering mellan norm-sändare och normmottagare – bör normen försvagas.

I det första och det tredje fallet har vi att göra med vad Merton träffande kallat ”normerosion”. I det andra fallet kan vi med Merton tala om normmotstånd, när den nödvändiga makten hos normens förmånstagare är oviss eller saknas. Normerosion och normmotstånd är va-

rianter på ett socialt fenomen som Merton pekade på redan på 30-talet, nämligen strukturerat, rentav ”institutionaliserat” kringgående av normer (*norm evasion*) (För en sammanfattande diskussion av Mertons tänkande härvidlag, se Sztompka 1986:216ff). Det torde ha sin grund sviktande identifiering med normsändaren och, framför allt, i en glipa i maktförhållandena mellan normkälla och normens måltavla. Sådana glipor, större eller mindre, är vanliga mellan föräldrar-barn, lärare-elever, chefer-underordnade, präster-församlingsmedlemmar, statsmakt-medborgare. Vanligen är normens direkta fördelar för förmånstagarna antingen svåra att avläsa eller diffusa till sin innebörd, medan fördelarna av ett kringgående har påtagliga fördelar för den som bryter mot normen och kringgåendets nackdelar är obefintliga eller ovissa för tredje part. Husbehovsmuggling av alkohol och tobak är ett karakteristiskt exempel.

I moderna, differentierade samhällen finns det också en annan typ av normativ spänning mellan medborgarna i gemen och det juridiska systemet. I det senares differentiering och specialisering ligger en särskild vikt vid procedurregler och riktigt förfarande enligt rådande bestämmelser, som kan komma i konflikt med ”det allmänna rättsmedvetandets”, ofta massmediaväckta, uppfattning om rättvisa i sak. En konflikt, med andra ord, mellan det formella juridiska beslutfattandet utan (särskilda) hänsyn till de vidare sociala konsekvenserna – som ju är karakteristiskt för allt normativt handlande – och medborgarnas mera substantiella rättviseuppfattning.³

Normens vägar slingrar sig fram i många trakter. Även om sociologins analytiker också trampar andra stigar, förtjänar normerna mycket mer belysning än vad vi bestått dem med under lång tid.

NOTER

¹ Laurin (1986:386, 391). Måttet är standardiserade regressionskoefficienter. Laurin anger också ett signifikant samband mellan inkomstfusk och uppfattningen att straffen för skattebrott är för stränga. Hur det ska tolkas utreds inte, och av hans egna data (ss. 184, 372) framgår att underlaget är bräckligt.

² Giordanos historiska och makrosociologiska förklaring förefaller mig mer upplysande än den som Edward Banfield (1958) gav i sin klassiska studie av den ”amoraliska familismen” i en syditaliensk småstad, nämligen föräldrarnas slappa uppfostran av sina barn, de förnas tolerans av de senares oansvarighet och själviskhet, samt föräldrarnas godtyckliga bestraffningar.

³ Det sk Lindomefallet, där en av två rånare slagit ihjäl en gammal man och där båda frikändes, eftersom det inte kunde bevisas vem som var den skyldige, upprörde många medborgare och är ett exempel på ovanstående.

REFERENSER

- Alexander, J. (1992) 'Shaky Foundations', *Theory and Society* 21:2 (April 1992), 203–17.
- Allardt, E. (1985) *Sociologi*. Sthlm: AWE/Gebers.
- Aubert, V. (1979) *Sociologi: Socialt samspel*, Sthlm: AWE/Gebers.
- Axelrod, R. (1986) 'An evolutionary Approach to norms', *American Political Science Review* 80, 1095–1111.
- Banfield, E. (1958) *The Moral Basis of A Backward Society*. New York: The Free Press.
- Becker, G. (1991) *A Treatise on the Family*, Cambridge Mass, Harvard Univ. Press, rev. ed.
- Becker, H. (1963) *Outsiders*. New York: The Free Press.
- Bojadshева, M. (1991) 'Zurück zum normalen Staat', *Sofioter Nachrichten* 28.6–4.7.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction*. Paris, Ed. de Minuit.
- Coleman, J. (1990) *Foundations of Social Theory*, Cambridge Mass., The Belknap Press.
- Elster, J. (1989) *The cement of society*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elster, J. (1992) *Local Justice*, New York, Russel Sage Foundation.
- Fredholm, E. (1992) *Sin lön värd*. Göteborg: Sociologiska institutionen.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Giordano, C. (1992) *Die Betrogenen der Geschichte*, Frankfurt, Campus.
- Habermas, J. (1992) *Faktizität und Geltung*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Hechter, M. (1987) *Principles of Group Solidarity*, Berkeley, University of California Press.
- Laurin, U. (1986) *På heder och samvete*, Sthlm, Norstedts.
- Lemke, C. (1991) *Die Ursachen des Umbruchs 1989*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1991) *Soziologie des Risikos*, Berlin, de Gruyter.
- March, J. & Olsen, J. (1989) *Rediscovering Institutions*, London, Macmillan.
- Matza, D. (1969) *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs N.J., Prentice-Hall.
- Merton, R. (1957) *Social Theory and Social Structure*, Glencoe III., The Free Press.
- Michnik, A. (1992) *Der lange Abschied vom Kommunismus*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.
- Münch, R. (1992) 'Rational Choice Theory: A Critical Assessment of Its Explanatory Power', in J. Coleman & T. Fararo (eds.), *Rational Choice Theory*, London, Sage, pp. 137–60.
- Rothstein, B. (1992) *Den korporativa staten*, Sthlm, Norstedts.
- Rossi, P. & Berk, R. (1986) 'A Conceptual Framework for Measuring Norms', in J. Short (ed.), *The Social Fabric*, Beverly Hills, Sage, pp. 77–105.
- Scull, A. (1988) 'Deviance and Social Control', in N. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*, Newbury Park, Sage, pp. 667–93.
- Strömholm, S. (1979) *Idéer och tillämpningar*, Sthlm, Norstedts.
- Sumner, W. (1906) *Folkways*, Boston, Ginn & Co.
- Swenson, P. (1989) *Fair Shares*, Ithaca N.Y., Cornell University Press.
- Therborn, G. (1991) 'Cultural Belonging, Structural Location, and Human Action', *Acta Sociologica* 34.
- Therborn, G. (1993) 'Sociology as a Discipline of Disagreements and as a Paradigm of Competing Explanations: Culture, Structure and the Variability of Actors and Situations', in P. Sztompka (ed.), *Agency and Structure: Re-orienting Social Theory*, Philadelphia, Gordon & Breach (under tryckning).
- Turner, R. (1989) 'The Paradox of Social Order', i J. Turner (ed.), *Theory Building in Sociology*, London, Sage, 82–100.
- Ullmann-Margalit, E. (1977) *The emergence of norms*, Oxford, Clarendon Press.

SUMMARY

Göran Therborn

The Question of Norms

Norms have three functions: They define, describe and pre/proscribe. For sociology, the important thing is that norms are rules of conduct. But not all action is rule-governed. There is also rational (instrumental) action, as studied by rational choice. Most concrete actions are both normative and rational. To what extent actions are normative and to what extent they are rational is an empirical matter. Important questions for an empirical approach to social norms include the following: What are the conditions favouring normative and rational action respectively? What are the most important types of social norms and how do they work? When do norms emerge and when do they cease to affect action?

Institution, normalisering, vetande

SUNE SUNESSON

Socialhögskolan, Lunds universitet

För några dagar sedan kände jag mig alldeles tom och orolig när jag tänkte på den här föreläsningen. De outtröttliga organisatörerna, P-O Olofsson och Ingrid Sahlin, hade förklarat för mig att jag absolut inte fick förbereda mig, utan jag måste vara med på konferensen först, sedan skulle jag bestämma vad den här föreläsningen skulle innehålla.

Men igår kväll, hemma, samtidigt som Ni, mina vänner skulle inleda festmiddagen, när jag äntligen fick slå mig ner vid tangenterna efter middagen och en för fredagsförhållanden ytterligt snävt tilltagen rödvinsranson, blev jag överraskad av hur många intryck jag fått i arbetsgruppen och på plenarsessioner, hur *mycket* det redan fanns att säga och sammanfatta från vårt sociologmöte, frågor som direkt gällde mitt förelagda ämne, institution, normalisering, vetande. Nu var det väljandet som var problemet och framförallt, att hitta en gemensam fråga.

Låt se. Först och främst har jag problem med själva *normen*. Det är ju i någon mening normen som avgör det normala, och rimligen normaliseringen. Frågan är bara vad det är för en norm vi talar om. I sitt första föredrag diskuterade Göran Therborn normhandlingar och rationella valhandlingar. Men, redan här blir jag bekymrad, jag får lätt cellskräck i begreppsramen. Det är nog inte Görans fel, utan det är jag som inte riktigt finner mig i denna frivillighetens sociologi. Låt oss anta att vi kan se att en rad handlingar som vi studerar är, eller i efterhand kan antas antingen vara i enlighet med en norm som den handlande på något sätt omfattas av, eller så – och det är naturligtvis inte varandra uteslutande kategorier – en rationellt vald handling i egenintresse.

Men alla andra handlingar då? Irrationella handlingar, t ex eller passion och kärlek? Och intuition, finns det? Alla sociologer vet naturligtvis att det här inte är något problem. Alla teorier om handling bygger nämligen in dessa handlingar i sina vanliga handlingstyper. Den person eller organisation som inte tycks ha något mål, får alltid ett mål sig tillskrivet, passionen förvandlas till värderationalitet. Detta är för det mesta förutsett och inräknat, även handling under det som måste betecknas som total underkastelse. Koncentrationslägerfångens små handlingsalternativ kan bli intressanta och renodlade illustrationer av rationaliteter, och Auschwitzfången Primo Levis (1992) indirekta fråga efter kriget ”Se questo é un uomo”, alltså om detta är en människa, får ett fint svar – Javisst, och en riktigt typiskt människa också. Vissa svårigheter finns däremot alltid kvar för de överförnuftiga handlingsteorierna

– när du talar med en annan människa finns det ingen garanti för att det är troheten mot språkets regler som gör henne till din vän, som får henne att älska dig, och det kan vara poetens brott mot dessa vanliga språknormer som får dig att förstå en dikts mening.

Jag måste därför mycket snabbt gå från denna sankmark, över till för mig fastare terräng, till institutioners sätt att skapa normer, normalitet och normalisering. Vad betyder då normalisering? En av gårdagens plenartalare (ni får själva gissa vem jag menar) och jag var en gång för tjugosju år sedan på besök i en stor kättingsmedja i en by i Västmanland. Vi såg de olika momenten i tillverkningen. Länkarna handsmiddes av bitar som i sin tur uppstått i den ålderdomliga Lancashiretekniken, de förenades och smiddes samman, den väldiga nya fartygskättingen glöd-gades, härdades och fördes fräsande genom de stora karen med kylvatten. Är den färdig nu, frågade vi en smed. Nej, sade han. Nu ska den normaliseras. Den hade varit med om så många olika saker. Nu måste den normaliseras, värmas upp till en viss temperatur som ska vara densamma i hela kättingen och sedan ska den lugnt få svalna. Hade smeden läst Foucault – eller hade kättingen gjort det?

Även när det gäller människobehandling vill jag börja med de mest handfasta teknikerna. Jag lånar en referens ur ett avhandlingsmanuskript jag just fått ta del av. Det är Jan Håkan Hansson (1993), från Tema H i Linköping som citerar en författare som heter De Swan (1990). Denne skriver ”Att upprätthålla normalitet är ett hårt arbete. En kropp måste vilas, tvättas, skötas och kläs varje dag, den måste utfodras tillräckligt och snyggt vid de riktiga tidpunkterna, och den måste vandra de rätta stigarna och tala om rätt saker.” Både kroppar och kättingar normaliseras alltså i särskilda arbetsprocesser, de normaliserar sig inte själva, men får man dem att hjälpa till i processen är det ju bra. Cecilia Gagné, en sociologistudent härifrån Lund skriver i sin uppsats till den här konferensen (1993) något som skulle kunna vara en direkt illustration till det citat Janne Hansson hade valt. Uppsatsen handlar om en sjukhusavdelning som bara ägnar sig åt behandling av flickor med anorexi.

Jag citerar Cecilia: ”Normaliseringsprocessen inriktar sig på patienternas medvetanden. Patienten ska komma att se en ny sanning och omtolka sin historia. Den ska förstå hur man äter, och hur man ser på sin kropp. Normalisering ska ske av ätbeteende och förhållandet till mat. Sjukt ätbeteende kan tex bestå i att man finfördelar maten i små bitar, äter små bitar i varje tugga, att man äter för fort eller att det tar alltför lång tid att äta en måltid” (s8). ”Grundläggande i behandlingen är att få patienterna att se och erkänna det sjuka i sitt beteende och tänkande. Det skall göras till sjukt för patienten själv . . . De ska observera sig själva och se sig som sjuka” (s7).

I många av våra människobehandlande organisationer, främst kanske inom narkomanvården och en del fångelser praktiseras normaliseringsarbete av detta slag, att uttryckligen försöka göra den avvikande till en vanlig Svenssonpojke eller Svenssonflicka, och befria henne eller honom från sitt onormala tillstånd. I de flesta fall vilar de här teknikerna på ganska enkla, ibland helt ovetenskapliga diskursiva system, men allt eftersom tenderar grupper av pseudoprofessionella företrädare för systemen att dyka upp. Anorexiteknologin är ny, fångelseteknologin är gammal. Exakt hur de olika institutionerna och deras personal har bestämt det normala är kanske av underordnat intresse just nu. Det viktiga är att de upprepar dessa bestämningar hela tiden. De tar blodprov, de inspekterar, de går igenom fickor, beslagtar skivor, de upprättar scheman för kissande och bajsande, de väger, mäter, fotograferar, filmar och bokför. Den vetenskapliga förankringen kan vara hur tunn som helst, vetenskapens parafernalia finns där, undersökandets ritualer finns där.

Men det finns också ett annat slags normaliseringsarbete, som inte främst inriktar sig på att med tvång normalisera den onormala individen utan snarare att göra det möjligt för henne att leva ett normalt liv.

Mårten Söder i Uppsala har beskrivit dessa tekniker som främst har att göra med sammanhanget, kontexten (1992). Sverige och några andra länder har en generaliserad modern syn på den funktionshindrade, den handikappade. Det innebär att vi tror att några av de viktigaste problemen för dessa personer är andras fördomar, dumhet, gammalmodighet. Det är inte *modernt* och förnuftigt att ha fördomar och tänka i stereotyper mot blinda, det är dumt och gammalmodigt. *Moderna* människor vet att en blind kan vara direktör eller socialminister, det går alldeles utmärkt.

Två av de minst omtalade av de klassiska inspärningsanstalterna har alldeles försvunnit nu för tiden, blindanstalten och vanförestalten. Jag vet det särskilt väl, för det läroverk jag gick i, i Solna, hade både Tomtebodas Blindinstitut och Norrbackainstitutet, Sveriges mest kända vanförestalt, i upptagningsområdet, och eleverna därifrån skulle gå i skolan med oss. Den nya, rationella inställningen hamrades in i oss redan när vi var tio eller elva år gamla. Vi var det normala, vi var det som därmed skulle göra våra blinda och rullstolsåkande klasskamraters skolgång normal och därmed befria dem från det onormala, anstalten. Det här, ska jag säga, var normativt handlande. Från och med femtiotalet ser vi en utbredning av den normaliserande miljön, en utveckling som emellertid snart efterföljs av specifikt inrättade normaliserande livssammanhang. Normallivet är inte inrättat. Det är dess fördel, eftersom det ger möjlighet till spontana möten och verklig solidaritet men också dess brist, eftersom någon idiot eller villaägare kan förstöra hela pro-

jektet. Det står inte i förbindelse med en diskursiv avgränsning av det normala. Experterna och de professionella kan inte existera utan diskursiv förankring, helst en vetenskaplig legitimering.

Efterhand, efter den stora omsvängningen i inspärningspolitiken som började för över trettio år sedan i Europa får vi därför allt fler institutioner där särskilt tränad personal arbetar med metodisk träning av funktionshämmande eller på något sätt eftersatta personer för att lära dem det normala, utan att detta sker med tvång eller som straff.

Låt mig sammanfatta det jag just har sagt i en fyrfältstabel (urspr. från Sunesson, 1993). I den översta vänstra rutan skriver jag hemmet. Hemmet är den normala platsen för uppfostran och normalisering, men också platsen utan insyn. I rutan bredvid kommer den normala miljön, den normaliserande kontext som både bereder plats för ett normalt liv och ger möjlighet till insyn för normalisator och allmänhet. I den nedre högra rutan skriver jag "särskilt inrättade miljöer" som liknar hemmet eller arbetsplatsen, och där dagliga försök görs att ständigt skapa och upprepa ett tänkt vardagslivs mönster, och i den fjärde rutan, slutligen, "särskilt inrättade miljöer" som är starkt inriktade på individuell påverkan och normalisering, tvång och straff. I den här kategorin har vi fängelset och det klassiska dårhuset, men i en gråzon mellan det hemligt ordnande övergångsboende, den vardagslivsersättande miljön, och den klassiska totala institutionen kommer människoanpassningsapparater som den Cecilia Gagné beskrev, ungdomsinstitutioner enligt Haselamodellen, och andra individnormaliserande institutioner.

Normalisering

	"Promoderna lösningar"	"Moderna lösningar"
"Naturliga miljöer"	Hemmet (Normal, uppfostran utan insyn)	Normaliserande miljöer (Normal, full insyn)
"Särskilda inrättningar"	"Dårhuset" (Ålderdomshemmet, etc.)	Institutioner som skapar vardagsliv

De modernaste formerna, den normaliserande miljön och den särskilt inrättade institution som skall skapa eller återskapa vardagsliv, uppstår i ett sent skede. Den klassiska skräcken för fängelse och dårhuset, där man spärras in utan hopp, och den moderna kritiken mot den totala institutionens skadoeffekter kombineras med kritiken mot *hemmet*, den förfärliga plats där så mycket ont händer, där barn försumrats och farit illa, och där handikappade barns glömts av samhället sedan urminnes tider. Glöm inte att den svenska avinstitutionaliseringens främste hjälte, medicinalrådet Karl Grünwald, riktade sina befrielseförsök inte bara

mot de barn som vistades bortglömda och vanvårdade på de stora vårdhemmen och specialsjukhusen, utan också de bortglömda handikappade barnen i hemmen, de som satt tjudrade i uthusen och lekte med hästdynga.

I ett av bidragen till den här konferensen visar Bengt Sandin (1993) hur uppfattningen om det normala barnet bestäms i skärningspunkten mellan hem och skola. När folkskolan blir en bottenskola för alla barn blir kraven på det skol-lämpliga barnet större och större. Hemmet, föräldrarnas uppfostran blir det som skall granskas och förbättras, för att göra risken att det fina barnet skulle träffa ett lusigt, skabbigt och stinkande barn så liten som möjligt. De exempel jag har gett utgår dels från hårdhänta normaliseringsinrättningar, dels från de moderna lösningar som utgår från de normala kontexterna och vardagslivet. I och för sig kan dessa exempel nu utsträckas till andra områden, framförallt skolan, barnomsorgen och äldreomsorgen, där vi kan visa en likartad utveckling, men det blir i en annan föreläsning. Premoderna normaliseringslösningar ersätts av moderna, upplysta, öppna, men varför finns då vissa av de särskilt inrättade premoderna eller tidigt moderna organisationerna överhuvudtaget kvar?

En förklaringsmodell är denna: mentalsjukhusets historia kan förstås som en kontinuerlig materialisering av kunskapen och ideologierna om vansinne, som tillämpas på ett råmaterial, patienterna och deras påstådda vansinne. Vi har ärvt institutionerna och praktikerna, nu skall vi göra oss av med dem. (Foucault, 1983; Castel, 1988; Basaglia och Basaglia-Ungaro, 1980). Från den utgångspunkten hämtar vi den robust strukturalistiska förståelsemodell, som tex är antipsykiatriens klassiska utgångspunkt. Efterhand försvinner naturligtvis de gamla institutionerna, utom fängelserna. Inspärningskurvan vände i de flesta industrialiserade länder redan för omkring trettio år sedan. Men praktiker och förståelseformer försvinner inte alltid med husen.

De modeller som bygger på en diskursiv avgränsning av normaliteten, på uppbygget av en institutionell apparat, överlever fastän de är krossade, eller utbreder sig på det oinrättades bekostnad. Men här inträffar något besvärligt igen i resonemanget. Överskattar vi nu inte detta eviga vetande? Den strukturalistiska modellen, i Franco Basaglias eller Robert Castels anda är kanske bara en omvänd rationalism, eller rent av en exorcism, som i sista hand ändå bara kommer att uppmuntra en ny vetenskapsdyrkan. Hasselamodellen (Hasselakollektivet, 1979) med all sin inkquisition och sina närgångna tekniker bygger inte på något sådant vetande. Det bygger på makt, ideologi och politik, och rent av informationsuppsamling, men vetande? Anorexibehandlingen vi hörde talas om är ju i ungefär samma predikament – en ospecifik beteendekontroll och inspärning, utan att man vet vad man egentligen håller på med. Pseu-

doprofessionernas diskurser fungerar också, och ger täcklegitimitet till praktikerna. Anders Bergmark och Lars Oscarsson (1988) från Socialhögskolan i Stockholm undersöker och visar detta i sina studier från narkomanvårdsinstitutioner.

Men jag skulle vilja hävda att vi nu kommer in på något som är mycket vanligt även bland fint folk, riktiga forskare. Jag höll på att säga att det är normalt, men jag passar mig för det. Vi skulle kunna kalla det glappproblemet eller "den lösa kopplingens problem" (Weick, 1976) för att till expert- och professionsanalysen låna in ett organisations-sociologiskt begrepp.

Jag ska ta ett exempel på detta glapp, denna lösa koppling, och i och med det kommer jag också in på andra normaliseringsproblem än de jag hittills talat om. Det har ju gällt "normalisering" som en medveten strategi för behandling, omsorg eller underkastelse i institutioner som faktiskt förfogat över verksamhetsmedel som kunnat göra normaliseringsarbete effektivt. Men Walter Korpis föreläsning igår måste förstås från en delvis annan utgångspunkt.

För snart fyra år sedan hade dåvarande Socialstyrelsens läkemedelsavdelning en sk konsensuskonferens om användningen av neuroleptika. I samband med konferensen gav man ut en bok på engelska, *Treatment with Neuroleptics*, (1990) som dels innehöll konferensens sk konsensusdokument, dvs den handling som innehåller de rekommendationer som alla de inbjudna experterna kan enas om, men dels också innehöll en rad vetenskapliga uppsatser, av in- och utländska forskare. Här fick man lära sig mycket om hjärnans receptorer och neuroner, bl a att om man upprätthållit en effektiv blockad under en lång tid – och det är det man gör med neuroleptika – kommer en del av nervcellerna att krympa och dö. Eftersom nervceller aldrig kan fås att växa upp på nytt kan neuroleptika vålla irreversibla skador i hjärnan och nervsystemet på detta sätt.

Jag läste igenom det där, och blev ganska förvånad när jag upptäckte att konsensusdokumentet förnekade att det kunde bli några skador på hjärnan av neuroleptika, enligt den definition som de gav. Därför ringde jag upp en av forskarna som hade medverkat, en känd psykiatriprofessor, och frågade honom om denna anomali. Nej, sade han, han hade inte läst rekommendationerna och konsensusdokumenten. Det där, sade han är ju sånt som klinikerna håller på med. Men hjärnskadorna då? Är det fel att säga att hjärnceller dör? Nej, sade han, det har vi ju visat att de gör. Men konsensusdokumentet förnekar ju att hjärnskador kan uppstå? Ja, men det är bara med den där definitionen som dom använder. Varför gör de det då? – Det får Du fråga dem om, svarade han skrattande.

Låt oss som bästa fall anta att "klinikerna" utgår från en hjärnskade-

definition som har att göra med deras kliniska *erfarenheter* av hjärnskador. Det skulle kunna förklara deras hållning. Men den är naturligtvis inte vetenskaplig, inte mer än vilken Hasselapedagogik som helst. Nu kompliceras just detta av ett annat glapp.

Den teori om schizofreni som numera kanske har flest anhängare bland psykiatrer är "dopaminhypotesen". Denna teori har gett psykiatrin teoretisk stabilitet, som gör det möjligt att tala om delar av psykiatrin som "normalvetenskap" i Kuhns mening. Dopaminhypotesen fungerar som vetenskaplig legitimering för den praktiska psykiatrin och neuroleptikaanvändningen.

När neuroleptika infördes på femtiotalet, märkte man att de föreföll kunna dämpa eller helt utplåna de sk "positiva" symptomen på akut psykos, dvs hallucinationer, upprörda tillstånd, vanföreställningar och psykotiska språkstörningar. Men varför detta skedde, visste man inte.

Under 1970-talet förstod man att neuroleptika blockerar receptorernas upptagande av signalsubstansen dopamin. Dopamin, liksom de likartade noradrenalin och serotonin, är ett av de viktigaste signalämnena i nervsystemet. Det föreföll nu som om man kunde reducera de positiva psykotiska symptomen genom att hindra en del av kommunikationen i de nervceller som använder dopamin som sitt signalämne.

Dopaminhypotesen sammanfattades av Göteborgsprofessorn Arvid Carlsson i en klassisk artikel (1978). Kritiken mot dopaminhypotesen har varit mångstämmig, men teorin har bevarat sin centrala diskursiva ställning som brygga mellan forskningen och psykiatrin som profession, eftersom den förbinder det centrala terapeutiska verktyget, dopaminblockerare (= neuroleptika) med en teori om schizofreni.

Vetenskapen spelar här en roll, för de ovetande handlar i vetenskapens namn, det är klart, men hur är det med vetandet? Låt mig upprepa. När institutioner och praktiker väl kommit igång hotar de att få ett eget momentum, de skapar kadrer av experter och professionella, och dessa professionella kämpar antingen för att få sin vetenskapliga legitimitet på det ena eller det andra sättet, annars uppfinner de den, förvanskar den eller griper till teoretiska halmstrån.

Låt oss därifrån granska det exempel Walter Korpi gav igår i sitt föredrag. Det var något i det Walter sade, troligen citatet från Leontijev, som får mig att tro att vad Walter berättade om i själva verket är ett exempel på det jag här har kallat glapp och lös koppling. För om den vetenskapliga legitimitet som de fuskande ekonomiprofessorerna har, vinnas på en vetenskaplig arena där frågorna, teorierna och framställningarna handlar om helt andra saker än svensk ekonomisk eftersläpning, kan ju heller inte deras lögnaktighet, slapphet och bristande akribi läggas dem till last där? Felet blir ju då vårt eget, vi har trott på att en ekonom skall kunna något om ekonomi.

Våra försök till normalisering av denna situation genom att kräva ansvar, att kräva att dessa nationalekonomers egen vetenskap skall klämma åt dem, kanske rinner ut i sanden. När de gör sina fel handlar de inte *inifrån* vetenskapen. De använder en vetenskaplig legitimitet som bytesvärde på en annan arena. Har jag rätt, är det kanske bittert. Och det är orättvist också. Vad Walter pekar på är ett storskojeri som kanske inte kan åtgärdas, eftersom normaliseringen främst sker enligt inbyggda premisser, som i kättingen, eller i vårt akademiska fall institutionaliserade premisser, och där ingår i detta fall knappast kontroll över extraknäck och allmänt skitprat. Det är orättvist därför att detta systematiskt missgynnar den lille skojararen.

Vid ett universitet har man just i en utredning kommit fram till att en person i sin doktorsavhandling för några år sedan utan källas angivande har skrivit av några sidor ur ett känt arbete. Under tiden har han blivit docent. Utredningen visar att hans förklaringar till sammanfallet är helt otroliga. Samtidigt är det klart att man inte kan bevisa att det inte är fråga om ett rent misstag, en lapsus, och därför vidtas ingen annan åtgärd än denna utredning. Men utredningen ligger där, för alltid som offentlig handling. Här fungerar plötsligt den interna normaliseringen. Vi vet hur man skall göra när vi håller oss till det vi gör!

Den interna normaliseringen fungerar ofta alldeles utmärkt – se bara på rökavvänjningen, medelklassens främsta och mest lyckade normaliseringsprojekt i en del av världen som omfattar nästan en miljard människor. Just forskare är i allmänhet oerhört väl normaliserade, efter världens längsta socialiseringsprocess. När man ska utse professorer, när man arbetar i forskningsråd, är det för det mesta oerhört lätt att komma överens. Implicita bedömningsgrunder tar över, och det är först i sina motiveringar man tillsammans börjar hänvisa till de uttryckliga reglerna och kriterierna.

Normen kan beivras när vi har resurser att beivra den. Hägerström (1927) lär oss att det att *ha* rätt nog måste skiljas från de processer i vilka man *får* rätt. I försöken att normalisera de mäktiga hänvisar vi, liggande i isvaken med blodiga naglar (för att använda Walters välformulerade men otäcka metafor) till normer och spelregler. Det är något annat än i normaliseringen av de i olika avseenden undertryckta eller av oss beroende människorna, där vi hänvisar till normaliteter som bestäms av det som passar våra institutioners funktionssätt.

REFERENSER

- Basaglia, Franco och Basaglia-Ungaro, Franca (1980) „Befriedungsverbrechen“ *Befriedungsverbrechen. Über die Dienstbarkeit der Intellektuellen*, Red. av desamma. Frankfurt am Main, EVA.
- Bergmark, Anders och Oscarsson, Lars, (1988) *Drug Abuse and Treatment*, A&W Int.

- Carlsson, Arvid (1978) "Antipsychotic drugs, neurotransmitters, and schizophrenia", *Am. Journ. Psychiatry*, 135:164–173.
- Castel, Robert (1988) *The Regulation of Madness*, London, Polity Press.
- De Swan, Abram, (1990) *The Management of Normality*, London, Routledge.
- Foucault, Michel (1983) *Vansinnets historia*, Lund, Arkiv.
- Gagné, Cecilia (1993) "Normalisering, övervakning, kunskapsproduktion: Avdelning 33 ur ett maktanalytiskt perspektiv", Bidrag till Sveriges Sociologförbunds årsmöte, Lund 1993.
- Hansson, Jan Håkan (1993) *Organizing Normality*, doktorsavhandling (Tema H, Linköping).
- Hasselakollektivet och Guy Englund (1979) *Tvånget till kamp*, RFSH.
- Hägerström, Axel (1927) *Der römische Obligationsbegriff*, Uppsala.
- Levi, Primo (1992) *Se questo é un uomo Torino, L'Unità/Einaudi (urspr. 1947)*.
- Sandin, Bengt (1993) "The Creation of the Modern Child. Education, Social change and the Discovery of Normality", Bidrag till Sveriges Sociologförbunds årsmöte, Lund 1993.
- Sunesson, Sune (1993) "Concluding remarks" i *Normality, Social Work and the Creation of Everyday Life Settings*. Under publicering, Lund: Forskargruppen Grävlingen, Socialhögskolan.
- Söder, Märten (1992) "Normalisering og integrering. Omsorgsideologier i et samfunn i forandring", *Mot normalt. Omsorgsideologier i forandring*. Red. JT Sandvin, Oslo, Kommuneforlaget.
- Treatment with Neuroleptics* (1990) Uppsala, Socialstyrelsens läkemedelsavdelning.
- Weick, Karl (1976) "Educational organizations as loosely coupled systems", i *Administrative Science Quarterly*, Vol 26 pp 1–19.

SUMMARY

Sune Sunesson

Institution, Normalization, Knowledge

Normalization, as strategy and process of social correction of the non-normal, is three-fold. Firstly, there is normalization by pleas; attempts to normalize powerful social forces that behave non-normally by referrals to norms and rules of the game. The second kind of normalization hinges on the material power of institutions. In the human services, these power practices are related to discursive systems in psychiatry, penology, child psychology and the like. The third kind is the one most similar to normal socialization, that is exposing the non-normal to normal contexts. Increasingly, pre-modern institutions of the second kind are discontinued, and new discourse dependent social enclosures of the contextual normalizing kind are initiated.

Sociologiska förklaringar och variabel- analysens gränser.

En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi

MATS EKSTRÖM

Sociologiska institutionen, Högskolan i Örebro

Introduktion

Sociologins förmåga att förklara – att identifiera orsaker, kausala relationer och processer – är avgörande för disciplinens status som vetenskap. En väsentlig del av den sociologi som har förklarande ambitioner är baserad på variabelanalys. Ett av flera områden där denna metodologiska inriktning är särskilt markant är den medicinska sociologi som söker kunskap om hur sociala processer och sociala relationer påverkar människors mentala och fysiska välbefinnande. I denna artikel skall jag diskutera möjligheterna och begränsningarna i den variabelorienterade metodologin, och jag har valt att referera till just medicinsk sociologi.¹

Då jag tagit del av empiriska studier vars syfte varit att relatera hälsa/ohälsa till sociala förhållanden (mestadels presenterade i väl ansedda tidskrifter) har jag i många fall slagits av följande: Studierna har vanligen föregåtts av omfattande empirisk forskning kring likartade frågeställningar, vilket inte minst visar sig i referenser och inledande diskursanknytningar, men samtidigt är de slutsatser som dras ofta mycket osäkra, försiktiga och får snarast karaktären av resonemang kring mer eller mindre rimliga antaganden, en osäkerhet som kan motivera författarna att avsluta med att efterfråga mer forskning på området. Trots mängder av empiriska studier tycks mycket lämnas oförklarad.² Det oförklarade handlar här om åtminstone två olika förhållanden.

För det första efterfrågas mer kunskap om de kausala processer som kan förklara observerade korrelationer. För att bli något mer konkreta kan vi t ex se till den mycket omfattande forskningen om socialt stöd/ socialt nätverk och hälsa. Under senare år har författare efter författare konstaterat att forskningen genererat mycket lite kunskap om innehållet i de kausala relationer och processer som ligger bakom observerade empiriska samband. Bloom framhåller t ex följande (se även t ex Berkman, 1986; Cohen & Wills, 1985; Cohen & Syme, 1988; Hansson, 1988; Shumaker & Brownell, 1984):

Rather than continuing to accumulate additional studies that demonstrate the importance of social support for health, the challenge to the research community is to determine *how*

social support contributes to health. /.../ The existing literature provides little information regarding the *causal process* through which support comes to influence outcomes (Bloom, 1990 s. 635f, min kurs.).

Inom forskningen om socialt stöd och hälsa – och även inom annan medicinsk sociologi – finns emellertid en mycket stark tilltro till möjligheten att övervinna dessa begränsningar, och nå ny kunskap om kausala substantiella relationer och processer, genom att förfina indikatorer och datainsamlingsmetoder samt genom utveckling av de statistiska analysmetoderna (se tex Berkman, 1986; O'Reilly, 1988; Kessler & Clearly, 1980). Av forskningspraktiken att döma ser många kunskapsutveckling som en fråga om mer och bättre data.

För det andra tvingas man ofta konstatera att de variabler som antas kunna förklara människors varierande hälsa endast förmår förklara en liten del av dessa variationer, och att resultaten från olika empiriska studier avviker avsevärt från varandra.³ Vid sociologförbundets årsmöte i Uppsala 1992 höll professor Gösta Carlsson en plenarföreläsning med rubriken *Sociologin och det oförklarliga*. Föreläsningen publicerades sedan i *Sociologisk Forskning* nr 3 1992. Utifrån exempel från olika forskningsområden hävdar Carlsson att merparten av de variationer som sociologer avser att förklara förblir oförklarade. Den medicinska sociologin är ett område som refereras. Medicinska sociologer tvingas, enligt Carlsson, erkänna att: "Mycket av världens elände . . . drabbar människor som inte är särskilt väl försedda med varnande attribut eller de vanliga riskmarkörerna" (Carlsson, 1992, s. 5). Att hälsa kan vara ett svårförklarat "utfall" skall enligt Carlsson ej ses som uttryck för plötsliga och tillfälliga förändringar. Tvärtom framhålls att många undersökningar ger en bild av konstans över tid: "Vi har på det biografiska planet en paradoxal kombination av förnimbar individualitet och persistens över tiden, och bristfälliga förklaringsmöjligheter" (Carlsson, 1992, s. 5). När Carlsson diskuterar det oförklarliga refererar han explicit till en variabelorienterad forskning – en forskning vars kärna är analyser av statistiska samband mellan standardiserade variabler inom ramen för någon form av kvasiexperimentell design. Artikeln sammanfattas med bl a följande ord: "Sociologists face the unexplainable almost daily in research and theorizing, most commonly in the shape of random or error variance. Tests of significance and estimation techniques are routinely available but the fact remains that most of the variation of human remains unexplained" (Carlsson, 1992, s. 11).

Lundberg (1990, s. 77) refererar studier som visar att social klass, samt även andra traditionella sociologiska variabler som tex kön och bostadsförhållanden, endast förklarar en liten del av variationer i sjuklighet mellan olika individer. Detta är dock menar Lundberg (1990) inte särskilt förvånande och det kan inte heller tas som ett argument för att

klass är en relativt oviktig variabel i detta sammanhang. I sina egna studier visar Lundberg att det finns avsevärda skillnader i sjuklighet mellan sociala klasser och utifrån detta tycks han mena att en orsaksanalys bör inriktas på att förklara dessa skillnader mellan klasser och inte skillnader mellan individer. Denna argumentation framstår för mig som rimlig. Men innebär denna vändning att Carlssons slutsats – att det mesta förblir oförklarad – förlorar sin betydelse? Nej, tvärtom. I strävan att förklara klasskillnaderna i ohälsa genomför Lundberg en studie där ett flertal till synes centrala variabler integreras som förklarande faktorer (ekonomiska resurser, arbetsförhållanden, arbetsmiljö, socialt nätverk, hälsorelaterade beteenden som rökning och kostvanor etc). Vissa variabler, framför allt den fysiska arbetsmiljön, bidrar en hel del till de observerade klasskillnaderna, men kvarstår gör att det allra mesta förblir oförklarad: "Sammantaget kan en *dryg fjärdedel* av klassernas spridning (mätt som standardavvikelse) vad gäller fysisk sjuklighet 'förklaras' med de skillnader i sammansättning som föreligger klasserna emellan på de olika orsaksfaktorer som studerats" (Lundberg, 1990, s. 92, min kurs.). Inom den variabelorienterade medicinska sociologin betraktas förmodligen detta som en relativt stor förklaringskraft (åtminstone inte en osedvanligt liten sådan) och just därför är Carlssons generella slutsatser om det oförklarade så belysande.⁴

De omedelbara reaktionerna på Carlssons föredrag var få, någon egentlig diskussion uppstod inte. Orsakerna till detta kan naturligtvis vara många, såväl inom- som utomvetenskapliga. Spontant uppfattar vi kanske inte slutsatserna om det oförklarade/oförklarliga som särskilt anmärkningsvärda. Slutsatsen att vi inom åtminstone vissa av sociologins forskningsområden inte kunnat förklara mer än en liten del av det vi avsett att förklara, trots mängder av studier under flera decennier, bör dock enligt min mening tas på allvar. Om vi gör det blir det viktigt att fundera över i vilken betydelse de sociologiska förklaringarna visat sig mindre framgångsrika och vilka metodologiska implikationer detta har. Detta är ambitionen med denna artikel. Jag skall argumentera för att frågan om det oförklarade hänger intimt samman med begränsningar i den variabelorienterade metodologi som alltjämt representerar "main stream" inom väsentliga delar av den sociologiska forskningspraktiken.⁵

Diskussionen om sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser kommer jag att föra på en metodologisk nivå. Detta innebär att mer renodlade metodfrågor ställs åt sidan, samt att jag ej kommer att fördjupa mig i den mer filosofiskt orienterade diskussionen om förklaringsbegreppets epistemologiska och ontologiska innebörd. Den metodologiska diskussionen måste samtidigt föras i relation till grundläggande föreställningar om det objekt vi söker kunskap om. Varje metodologi implicerar antaganden om egenskaperna hos objektet. Då

metodologiska principer tillämpas produceras en viss bild av verkligheten. Dessa antaganden och producerade bilder överensstämmer i olika utsträckning med våra föreställningar om objektet som sådant. En analys av en metodologis begränsningar och möjligheter bör reflektera över denna överensstämmelse, dvs reflektera över metodologins förmåga att generera kunskap om det vi uppfattar som generella egenskaper hos objektet (jmf Coniavitis, 1981, 1984).⁶

Tre olika metodologiska uppfattningar om kausal-förklaringens innebörd

För att få ett grepp om vari det oförklarliga/oförklarade består måste vi först göra klart vad vi menar med att förklara. Detta är som bekant en fråga som stått i centrum för diskussioner inom filosofi och vetenskap under århundraden. Själv har jag tidigare diskuterat de generativa kausalbegrepp som vi finner i Webers nominalistiska metodologi och i den av marxismen influerade kritiska realismen (Ekström, 1992). För att undvika att här fastna i dessa diskussioner väljer jag medvetet en genväg som jag finner fruktbar i detta sammanhang. Genvägen består i att jag går direkt på frågan om vilka olika metodologiska innebörder förklaringsbegreppet har i den sociologiska forskningspraktiken. Inför en granskning av variabelanalysens gränser är det väsentligt att skilja mellan tre olika uppfattningar om vad en kausal analys innebär, eller syftar till (jag använder begreppen förklaring och kausal förklaring som synonyma för att beteckna en analys inriktad på att identifiera orsaker, *causes*).⁷ De tre uppfattningarna kan definieras på följande sätt:

Def. 1: Den kausala analysen är inriktad på att identifiera de förhållanden eller händelser (A) som påverkar den relativa (kvantitativa) förekomsten av andra förhållanden eller händelser (B), samt fastställa i vilken utsträckning den varierande förekomsten av B beror på den varierande förekomsten av A.

Def. 2: Den kausala analysen är inriktad på att identifiera konkreta substantiella relationer mellan olika fenomen, dvs de egenskaper som binder orsaken till effekten, och att identifiera det substantiella innehållet i de processer varigenom olika fenomen växer fram ur konkreta sammanhang.

Def. 3: Den kausala analysen är inriktad på att söka blottlägga de abstrakta egenskaper som konstituerar sociala relationer och strukturer, egenskaper som är verksamma som kausala mekanismer och bidrar till att producera konkreta händelser, mönster och processer i verkligheten.

Kausalitet som kvantitativa fördelningar (def. 1)

Enligt den första definitionen är kausalanalysens fokus variationer i kvantitativa fördelningar. I medicinsk sociologi blir kausal förklaring att

klargöra om, och i vilken utsträckning, variationer vad gäller sociala förhållanden (A) kan förklara variationer i förekomsten av sjukdomar och andra fenomen som är relaterade till välbefinnandet (B). Denna definition ligger till grund för merparten av diskussionen kring kausalitet och sociologisk analys. Den centrala frågan är hur väl vi med olika analysmetoder förmår efterlikna den perfekta experimentella designen där vi kan sluta oss till att variationen i B beror på variationen i A och inte på något annat (se tex Berk, 1988). Dessa variationer studeras inom ramen för den metodologi som vi kan kalla variabelanalys. Innan jag går vidare kan en definition av denna metodologi vara på plats:

Def. 4: Variabelanalys är en kvasiexperimentell analys av samband mellan värden på ett begränsat antal på förhand utvalda, på förhand definierade och standardiserade variabler.

All variabelanalys förutsätter att egenskaperna hos de antagna orsaksförhållandena (determinanterna eller de oberoende variablerna) och de antagna effekterna (de beroende variablerna) definieras på förhand, innan den empiriska studien genomförs, detta i termer av entydiga variabelvärden. Innehållet i orsak och verkan är liktydigt med standardiserade indikatorer. Variabelanalysen kan därför i sig själv aldrig ge ny empirisk kunskap om kausala egenskaper, men däremot kunskap om kvantitativa fördelningar på indikatorer operationaliserade från redan kända egenskaper. Självklart utvärderas och modifieras operationaliseringar kontinuerligt. I vissa fall är operationaliseringarna förankrade i kunskap om objektet som erhållits från mer kvalitativa och icke standardiserade studier, men ofta är de främst ett uttryck för forskarens vardagserfarenheter och/eller en utvecklad praxis inom forskarsamhället, tillgången på data, begränsningar i de statistiska analysmetoderna samt andra mättekniska aspekter.

Jag föredrar att använda begreppet variabelanalys framför begreppet kvantitativ analys som oftast används för att beteckna den metodologi som det är frågan om. Orsaken till detta är att det specifika med denna metodologi inte är kvantifiering i sig utan att studieobjektet transformeras om till variabler som analyseras med avseende på sambandet mellan dessa. Kvantifieringar görs även inom ramen för andra angreppssätt. Sammanblandningen mellan kvantifiering och variabelorienterad metodologi, en sammanblandning som till viss del präglat debatten mellan kvantitativ och kvalitativ sociologi, inbjuder enligt min uppfattning till felaktiga slutsatser (se Ekström, 1991).

Utifrån karakteriseringen av variabelanalys ser vi att det ligger en logisk motsägelse i att å ena sidan efterlysa kunskap om *vad* det är i människors sociala situation som inverkar på hälsa och välbefinnande och å andra sidan förorda metodutveckling utan att överskrida variabelanalysens gränser (vilket varit fallet inom den medicinska sociologin). Det

som är målet för en forskning om kausalitet som kvalitativa egenskaper och processer, måste den variabelorienterade forskningen ta för givet. Valet av indikatorer säger något om våra antaganden vad gäller kausala producerande egenskaper, men den empiriska fördelningen på dessa indikatorer säger inget om hur dessa antagandena förhåller sig till de reella egenskaperna hos det vi studerar. Variabelanalysen är intimt kopplad till den första definitionen av kausalförklaringens innebörd.

En avsevärd del av den medicinska sociologin ansluter till den första definitionen av kausal analys. Ett uttryck för detta är de metodologiska regler som kommit att betraktas som avgörande i kausal analys. I boken *Social Causes of Psychological Distress* (1989) behandlas dessa explicit av Mirowsky och Ross. Tre kriterier måste enligt författarna vara uppfyllda om vi skall kunna dra kausala slutsatser från observerade korrelationer: *Association*, *nonspuriousness* och *causal order*. Kriteriernas innebörd beskrivs på följande sätt:

Things are associated if they appear together more than would be expected by chance. The associations is not spurious if it exists for reasons other than historical coincidence and other than the two simply resulting from a common cause. The association is ordered if one thing leads and the other follows, rather than vice versa (Mirowsky och Ross, 1989 s. 58).

Association avgörs i forskningspraktiken genom tillämpning av regler och konventioner gällande statistiska sambands styrka och signifikans, i vissa fall kombinerat med krav på att liknande resultat skall ha observerats i flera likartade studier som är oberoende av varandra (*consistency*). *Nonspuriousness* garanteras genom olika tekniker för statistisk kontroll av variabler som kan tänkas inverka på ett observerat, och eventuellt kausalt, samband. *Causal order* är ibland, men långt ifrån alltid, given (text i analyser av dödlighet). När så inte är fallet presenteras vanligen den antagna tidsföljden i kausala modeller utifrån vilka empiriska data organiseras i relation till varandra. Tidsföljden kan också fångas med hjälp av longitudinella designer (jag återkommer till detta). Dessa tre kriterier är emellertid långt ifrån oproblematiska. Flera forskare har exempelvis på ett övertygande sätt argumenterat för att styrkan i ett samband inte har något direkt att göra med dess kausala innebörd (Lieberman, 1985; Sayer, 1992). Den statistiska kontrollens mest uppenbara begränsning är att den vilar på antaganden (ofta lösa antaganden) om vilka variabler som bör konstanthållas eller på annat sätt integreras i analysen, samt antaganden om hur dessa variabler är relaterade till varandra (jag återkommer även till detta).

En metodologi som ger prioritet åt empiriska analyser av kvantitativa fördelningar kan vara uttryck för två olika ställningstaganden angående forskningsobjektets natur: (1) De empiriska korrelationerna mellan den relativa förekomsten av A och B kan ses som en återspeglning av hur

verkligheten ser ut. Detta är den radikala empiristiska regularitetsuppfattningen. (2) De empiriska korrelationerna kan antas vara ett uttryck för att *A producerar* förändringar i *B*. Denna uppfattning, där en producerande egenskap antas existera, vars innebörd emellertid inte görs till föremål för empiriska studier, formuleras av t ex Blalock på följande sätt:

If X is a cause of Y, we have in mind that a change in X produce a change in Y and not merely that a change in X is followed by or associated with a change in Y (Blalock, 1961, s. 9).

Detta förhållningssätt (punkt två ovan) tycks genomsyra mycket av den medicinska sociologi som är inriktad på kausal analys. Denna forskning har utvecklats i nära relation till epidemiologin (Wulff, Pedersen & Rosenberg, 1990). En inte obetydlig del av denna medicinska sociologi publiceras också i epidemiologiska tidskrifter. Inom epidemiologin är kausal analys i praktiken ofta detsamma som statistisk analys av "the occurrence of phenomena". Det är den relativa förekomsten av sjukdomar i relation till olika sociala determinanter som studeras, och inte de substantiella processer och mekanismer som ligger bakom dessa variationer (Miettinen, 1985).

The evolution of epidemiological research has, however, maintained coherence in terms of the generic type of problem. Throughout, epidemiologic research has been concerned with the *frequency of occurrence* of illness and related phenomena (states and events) of health and health care (Miettinen, 1985, s. 4).

Rothman (1976, 1986), som bidragit med de kanske mest inflytelserika analyserna av kausalbegreppets innebörd inom epidemiologin, betonar dock liksom Blalock i citatet ovan att kausalitet handlar om det producerande/generativa, men detta synsätt har fått relativt begränsat inflytande på den empiriska forskningspraktiken.⁸

Låt mig här ge ett konkret exempel på hur de ovan presenterade kriterierna (*association*, *nonspuriousness*, och *causal order*) kan tillämpas i en studie som samtidigt demonstrerar kombinationen av en empirisk korrelationsanalys och antaganden om generativa mekanismer. En av de mest refererade studierna då det gäller det sociala nätverkets påverkan på välbefinnande och dödlighet är den sk Alameda County-studien (Berkman & Syme, 1979). I en prospektiv studie undersöktes dödligheten under nio år i en population på cirka 7 000 personer. Socialt nätverk studerades i termer av civilstånd, kontakter med vänner och anhöriga samt medlemskap i formella och informella grupper. Analyserna visar på statistiskt signifikanta samband mellan låga värden på ett index på socialt nätverk och ökad dödsrisk (*association*). Detta samband kvarstod även efter att man tagit hänsyn till variabler som socioekonomisk status, rökning, alkoholkonsumtion, övervikt och utnyttjande av

förebyggande hälsovård (*nonspuriousness*). Vad gäller det tidsmässiga förhållandet mellan socialt nätverk och dödlighet finns självklart inga tolkningsproblem (*causal order*). Utifrån sina analyser drar Berkman och Syme följande slutsats. "The findings from this study suggest that social circumstances such as social isolation may have pervasive health consequences; and they support the hypothesis that social factors may influence host resistance and affect vulnerability to diseases in general" (Berkman & Syme, 1979, s. 203). Samtidigt framhåller de att det fortfarande är oklart genom vilka mekanismer sociala nätverk påverkar hälsa och dödlighet. I sina resonemang om dessa mekanismer tvingas de förlita sig till mer eller mindre rimliga antaganden om hur det skulle kunna vara. Ett flertal år efter att resultaten från Alameda County studien presenterades kan Berkman (1986) konstatera att studien åtminstone till vissa delar fått stöd av senare års forskning (*consistency*). Gällande forskningsläget framhåller hon dock att det nu är mycket viktigt att söka kunskap om hur, genom vilka mekanismer, social stöd påverkar hälsa. Samtidigt tycks hon utgå från att denna kunskap skall emanera från nya variabelorienterade korrelationsstudier. En metodologi för studiet av kausalitet som kvantitativa fördelningar kombineras med ett generativt perspektiv på objektet.⁹

Kausalitet som substantiella och kontextuella relationer och processer (def. 2)

Enligt definition två ovan skall en kausal förklaring fokusera substantiella och kontextuella relationer och processer. Det är här frågan om kvalitativa egenskaper som konstitueras i förhållande till en mer eller mindre specifik kontext. Analyser av sådana kausala relationer kan vara av mycket olika karaktär, alltifrån analyser av de meningssammanhang som i en viss kultur påverkar människors handlande (som i Webers studie av den protestantiska etiken) till analyser där kontexten är biografier/levnadsöden. Detta perspektiv innebär inte att begreppslogik utesluts men att fokus är just det konkreta och substantiella. Förklaringen kan ha en mer renodlat narrativ form, som en konkret berättelse där händelserna länkas samman kronologiskt i en kausal kedja, eller en mer analytisk form som innebär att de konkreta relationerna och processerna identifieras med hjälp av abstrakta begrepp (jmf Bertaux, 1981, s. 44; Sayer, 1992, s. 259).

Jag vill nu hävda att sociologiska förklaringar på denna nivå är mycket framgångsrika. Går vi till de substantiella och kontextuella analyser som genomförts av sådana välkända sociologer som exempelvis Weber, Goffman, Bourdieu och Bertaux är det sociologins förklaringskraft och inte oförmågan att förklara som är mest slående.

Vad gäller den medicinska sociologi som söker förklara uppkomsten av psykisk och fysisk ohälsa är det förhållandevis ovanligt med analyser som är inriktade på konkreta substantiella relationer. Ett tillvägagångssätt för att identifiera sådana relationer är att följa eller rekonstruera levnadsöden. Detta är en empirisk metod som på ett framgångsrikt sätt använts av psykoanalytiker vilka gett viktiga bidrag till vår kunskap om hur socialpsykologiska processer påverkar människors välbefinnande (se text på Erikson, 1988; Cullberg, 1988).

Genom att lyfta fram några centrala delar i Cullbergs (1992) nyligen publicerade analys av orsakerna till Strindbergs psykiska kris under den så kallade Infernoperioden skall jag kort demonstrera vad en sådan biografisk analys kan bidra med till den kausalförklarande medicinska sociologin. Cullberg är förvisso psykoanalytiker, men intressant är att flera av de viktigaste förklaringarna som ges till Strindbergs psykiska kris är lika mycket sociologiska.

Under några år från mitten av 1890-talet hamnade Strindberg i en djup psykisk kris, med symptom på depression, ångest och psykotisk förföljelsemani. Medan vissa litteraturvetare hävdar att dessa symptom var en litterär konstruktion av författaren själv har medicinare argumenterat för att Strindbergs psykiska sjukdom har sin orsak i medfödda defekter på hjärnan. Genom att följa Strindbergs levnadsöde kan Cullberg göra för troligt att den faktiska psykiska krisen till stor del hade sina rötter i en existentiell och socialpsykologisk problematik som i en eller annan form genomsyrar många "vanliga" människors liv. Kärnan i denna problematik är människans förmåga att i sitt sociala liv, i sina relationer till andra människor, skapa och återskapa en självkänsla, självbild och identitet. Det psykiska välbefinnandet är beroende av hur vi lyckas med att leva upp till den bild vi vill att andra skall ha av oss. Detta är en problematik som är central hos socialpsykologer som Mead och Goffman.

Cullberg lyfter fram några delar av Strindbergs liv där detta ställs på sin spets, där Strindbergs självkänsla och identitet allvarligt hotas. I slutet av 1880-talet skiljs Strindberg från Siri von Essen, han förlorar efter en skilsmässoprocess vårdnaden om sina tre barn, bla eftersom han inte kunde stå för den ekonomiska försörjningen. Innebörden i detta måste förstås delvis i relation till det faktum att detta var: "ett äktenskap där inte bara Sveriges utan norra Europas allmänhet fått tillträde ända in i sängkammaren" (Cullberg, 1992, s. 22). Från cirka 1890 och flera år framåt lider Strindberg av att produktionsförmågan och skaparförmågan sinat. Detta får en speciell innebörd för en person som av andra och av sig själv betraktats som ett geni. Geniförklaringen skapar en självförståelse och identitet som är sårbar och krävande att upprätthålla. Strindberg reser så småningom till Paris där han tvingas leva på allmo-

sor vilket delvis uppfattades som förödmjukande. I Paris tar Strindberg upp sitt naturvetenskapliga intresse med ambitionen att ändra naturvetenskapens världsbild. Hans försök blir dock aldrig accepterade, ambitionerna grusas och han kommer in i en återvändsgränd. ”Fiktionen att se sig om den som är utvald att revolutionera naturvetenskapen blir allt svårare att upprätthålla.” (a.a. s. 37). För att förstå betydelsen av dessa omständigheter måste man också ta hänsyn till att Strindberg under denna period var en mycket ensam man. Ensamheten gav i sig svåra ensamhetsupplevelser, men frånvaron av vänskapsrelationer och/eller förankring i ett stabilt familjeliv innebar också att misslyckandena i det vetenskapliga arbetet fick mycket stor betydelse för hans självkänsla. Hans identitet var avhängig förmågan att upprätthålla föreställningen om sig själv som ett geni. Den psykiska krisen blev delvis ett resultat av att en grandios självkänsla successivt underminerades. Rollen som geni och övermänniska blev alltmer omöjlig att upprätthålla. För att förstå vilken innebörd denna situation fick för Strindberg, och därmed även för att kunna förklara de psykiska reaktionerna, krävs att också andra omständigheter fogas till analysen. Cullberg visar bl a på betydelsen av Strindbergs barndomserfarenheter vilka präglades av mammans tidiga död och pappans svarta pedagogik.

Rekonstruktionen av det konkreta levnadsödet demonstrerar hur socialpsykologiska processer formas i en specifik kontext och bidrar till uppkomsten av en psykisk kris. Självklart finns metodologiska problem med den biografiska ansatsen, inte minst vad gäller tillförlitligheten i det material som forskaren har att utgå från (intervjumaterial och nerskrivna levnadsberättelser av olika karaktär), samt giltigheten och intersubjektiviteten i forskarnas tolkningar av detta material.¹⁰ Däremot behöver utgångspunkten i levnadsöden ej innebära prioritet åt det individuella före det sociala, eller det unika före det generella. Tvärtom, har många sociologer visat hur vi via det biografiska kan få tillgång till innebörden i sociala relationer och samhällliga förhållanden (se t ex *Biography and Society*, 1981). Bertaux (1981, s. 31) framhåller att: ”... this approach (life history approach) yields . . . a direct access to the level of *social relations* which constitute, after all, the very substance of sociological knowledge.” Via analyser av levnadsöden söker vi vidare generell kunskap, men inte i betydelsen statistiskt representativ kunskap eller om det vanliga, utan i betydelsen mer eller mindre heltäckande/allsidig kunskap om exempelvis människors erfarenheter av en viss situation eller händelse (jmf Strauss, 1987). Kausala analyser av de substantiella relationerna mellan social situation och välbefinnande kan enligt min uppfattning inte gå förbi människors olika erfarenheter av det levda sociala livet. Dessa erfarenheter är en central socialpsykologisk länk mellan samhällliga förhållanden och mentala och fysiologiska pro-

cesser. Eftersom det primära syftet här var att demonstrera innebörden i en kausal analys inriktad på det konkreta och substantiella, och inte att diskutera den biografiska analysen som sådan, lämnar jag nu detta och går över på den tredje definitionen av kausal analys.

Kausalitet som abstrakta egenskaper och mekanismer (def. 3)

Enligt *definition tre* ovan syftar en kausal förklaring till att blottlägga abstrakta generativa mekanismer. Detta perspektiv på kausalitet har bl a utvecklats inom den sk kritiska realismen. Begrepp och teorier uppfattas här inte bara som analytiska hjälpmedel som vägleder identifieringen av konkreta empiriska förhållanden. Begrepp och teorier antas identifiera reella strukturer och grundläggande egenskaper som genererar förändringar i verkligheten. Dessa egenskaper eller *causal powers* är abstrakta i den meningen att de existerar relativt oavhängigt specifika tidsmässiga och rumsliga kontexter, men det är inte frågan om några mystiska krafter utan just egenskaper vilka konstituerar konsstrukturer, normstrukturer etc. De kausala krafterna/mekanismerna betraktas som tendenser vars konkreta effekter är avhängiga förhållandena i den specifika kontext där effekterna observeras. Därmed inför man samtidigt en grundläggande distinktion mellan å ena sidan kausal mekanism och å andra sidan empiriska effekter och förutsägelser.¹¹

Abstraktionen – den kunskapsprocess varigenom vi försöker se bakom det tillfälliga och kontextuella för att finna det essentiella, det reodlade, de konstituerande egenskaperna och strukturerna – framstår här som kärnan i en kausalförklarande metodologi. Även sociologer utanför den kritiska realismen har explicit argumenterat för att kausal analys till en väsentlig del bör inriktas mot identifieringen av abstrakta mekanismer och strukturer (se t ex Giddens, 1984; Turner, 1987). Jag skall inte här närmare gå in på den problematik som aktualiseras av detta perspektiv på kausalitet utan nöjer mig med att konstatera att det har och har haft en central plats i den sociologiska analysen.

Om förhållandet mellan de tre metodologiska definitionerna av kausal analys

Jag menar nu inte att någon av de tre presenterade uppfattningarna vad gäller kausalanalysens inriktning har principiellt företräde framför de andra, men de fångar olika dimensioner av sociologins objekt. Den ensidiga fokusering på förklaringar i den första betydelsen, som följer av en reodlat variabelorienterad forskning, innebär därför en kraftig begränsning. När Carlsson (1992), med bl a referenser till medicinsk sociologi, hävdar att ”vissa fenomen är påtagligt resistent mot förklarings-

försök”, och vidare att ”vi måste räkna med det oförklarade och kanske det oförklarliga som en realitet i forskningen” (s 3) ansluter han i praktiken till den första definitionen av kausalanalys. Det som åsyftas är inte att sociologin skulle vara dålig på att förklara konkreta processer, eller att sociologin skulle sakna kunskap om abstrakta kausala mekanismer, utan att det i empiriska studier alltid återstår en större eller mindre variation i den beroende variabeln som de i analysen integrerade variablerna ej förmår förklara. Men är det inte möjligt att inom ramen för variabelanalys även utveckla kunskap om abstrakta mekanismer och kontextuella processer? Jag skall i det följande argumentera för att dessa möjligheter är starkt begränsade.

Abstraktion och empiriska observationer

De flesta sociologer torde vara överens om att sociologins forskningsobjekt till väsentlig del består av icke direkt observerbara relationer och processer, vilka fångas i begrepp som strukturering, symbolisk interaktion, alienation, socialisation, habitus, reflektion, tolkning etc. Detta gäller naturligtvis även den kausalförklarande medicinska sociologin. Särskilt uppenbart blir kanske detta om vi ser till de socialpsykologiska processer som kan bidra till att förklara utvecklingen av depressioner, stress, ångest och olika psykosomatiska sjukdomar. Kunskapen om dessa socialpsykologiska processer kan inte vila på enbart direkta iakttagelser utan kräver abstraktion och begreppsbyggnad.

Inför en analys av variabelanalysens gränser är det fruktbart att skilja mellan två olika synsätt vad gäller begreppsbyggnad och teories relation till empiriska data. Vi kan kalla dem för: (1) *Det empiristiska perspektivet* (teorier som en eller flera hypoteser om empiriska regelbundenheter) och (2) *Det realistiska perspektivet* (teorier som beskrivningar av abstrakta egenskaper och substantiella relationer). Innebörden i det första synsättet kan sammanfattas i följande punkter (jmf Coniavitis, 1984; Jensen och Jensen, 1976; Sayer, 1992):

(1) Det antas vara möjligt och eftersträvansvärt att bryta ner teorier till empiriskt prövbara hypoteser.

(2) Teories giltighet betraktas som direkt avhängiga empiriska regelbundenheter.

(3) Av (1) och (2) följer att teorier testas genom empirisk verifiering eller falsifiering, samt med avseende på deras förmåga till prediktion.

(4) Teorier och hypoteser uttrycks i form av (eller likställs med) modeller/typologier som anger antagna relationer mellan empiriskt mätbara variabler. Dessa ”ordering frameworks”, genom vilka observationsdata organiseras och relateras till varandra (kausalt eller inte), består av variabler vilka definieras i termer av formella kriterier och ej

med avseende på objektens substantiella innehåll. Objekten tillskrivs egenskaper som är oskiljbara från de mätbara indikatorerna.

(5) Det ovan sagda innebär att relationen mellan teori och empiriska data inte i första hand ses som ett abstraktionsproblem utan ett induktions- och operationaliseringsproblem. Teorier/hypoteser betraktas antingen som gissningar, eller som antaganden baserade på observationer av empiriska regelbundenheter, vilka prövas efter att begreppen definierats operationellt i termer av mätbara indikatorer. Föreställningen om avgörande nivåskillnader mellan det abstrakta och det konkreta överges i praktiken till förmån för ett korrespondensperspektiv.

Detta sätt att se på förhållandet mellan teori och empiri formuleras tydligt av Hellevik:

En kausal analyse faller i to delar, en teoretisk og en empirisk. I den teoretiske delen preciserer forskeren sine ideer om orsaksforhold i en modell som viser hvilke variabler som antas å være relevante of hvilke påvirkninger forskeren antar finner sted mellom disse variablene. . . . Ut fra de forutsetningene som uttrykkes i den ferdige modellen er det enkelt å dedusere konsekvensene som følger når det gjelder statistiske sammenhenger mellom variablene (Hellevik, 1980 s. 11f).

Det andra sättet att se på teorier och begreppsbyggnad har bl a utvecklats och beskrivits inom den kritiska realismen (se t ex Bhaskar, 1978; Sayer, 1992). Abstraktioner beskriver enligt detta synsätt icke direkt observerbara egenskaper hos företeelser i verkligheten. Teorier byggs upp genom att olika egenskaper relateras substantiellt till varandra. Dessa abstraktioner har en relativt självständig status genom att de beskriver en nivå av verkligheten som ej kan reduceras till iakttagelser av konkreta fenomen. Att försöka tränga bakom det observerbara för att finna de substantiella egenskaper som konstituerar sociala relationer och handlingar blir ett mål i sig. Abstraktionen måste dock ta sin utgångspunkt i empiriska observationer av de olika konkreta företeelser som är bärare av de abstrakta egenskaperna och strukturerna. Genom att den mer teoretiska nivån ses som relaterad till, men inte överensstämmande med, den konkreta och empiriska nivån, blir teoriernas värde inte avhängigt deras förmåga att förutsäga observerbara händelser. Teoriernas värde blir i stället beroende av i vilken mån de identifierar strukturer och mekanismer som är kausalt verksamma i olika sammanhang. Sayer uttrycker det på följande sätt:

Theory is no longer associated with generality in the sense of repeated series of events but with determining the nature of things or structures, discovering which characteristics are necessary consequences of their being those kinds of objects (Sayer, 1989, s. 258).

Inom den kausalförklarande medicinska sociologin refereras ofta teorier som utvecklats inom ramen för det realistiska perspektivet. Som exempel kan nämnas alienationsteorin som använts i studier av relationer mellan social position, makt, kontroll och psykisk hälsa (se t ex Lund-

berg och Vågerö, 1988), och den symboliska interaktionismen som refererats i studier av socialt stöd och hälsa (se tex Thoits, 1982). Dessa teorier är enligt min uppfattning realistiska i den meningen att de beskriver abstrakta substantiella relationer mellan social position, social interaktion, handlingar och medvetande. I den variabelorienterade medicinska sociologin används dock dessa teorier företrädesvis inom ramen för ett empiristiskt perspektiv på teoribildning. Antingen får teorierna motivera formuleringar av empiriska hypoteser eller så refereras teorierna vid tolkningar av empiriska korrelationer. Detta sätt att kombinera empiri och teori har kallats för en teoretiskt informerad empiricism (Brante, 1989).

Ett kort exempel kan få demonstrera detta. Ross och Mirowsky (1989) (se även Mirowsky och Ross, 1989) använder alienationsteorin för att förklara "the social patterns of depression". De tar utgångspunkt i Seeman (1959) som bryter ner alienationsbegreppet i fem olika typer av upplevd alienation – maktlöshet, främlingskap, social isolering, meningslöshet och normlöshet – och hävdar att graden av upplevd kontroll och upplevt socialt stöd är centrala dimensioner av alienationsbegreppet, vilka kan förklara sociala variationer i psykiskt välbefinnande.¹² Som stöd för detta redogör de för egna och andras analyser av statistiska korrelationer mellan variabler som psykiskt välbefinnande, upplevd kontroll, upplevt socialt stöd, inkomst och utbildning.

Jag vill nu hävda att det uppenbara gapet mellan det ursprungliga innehållet i teorin och de empiriska observationerna, som tydliggörs i detta exempel, inte är tillfälligt (inte gäller just den här refererade studien) utan hänger samman med den variabelorienterade metodologi som tillämpas. Gapet kan inte överbryggas via operationaliseringar eftersom det är ett uttryck för att teorin och metodologin refererar till olika dimensioner av forskningsobjektet. Teoriernas objekt är inte ett regelbundet förhållande mellan externt relaterade fenomen, utan innehållet i substantiella och interna relationer (jag återkommer till skillnaden mellan intern och extern relation). Metodologin producerar dock kunskap om empiriska korrelationer och inte substantiella relationer.

Få sociologer torde idag leva med föreställningen att data talar sitt eget språk, eller att en kausal analys vilar på rådata/rena observationer. Tvärtom, torde alla vara överens om att även variabelanalys måste bygga på (teoretiska) idéer om vad som är relevant att observera, vad data står för och hur data är relaterade till varandra. Här har etablerade teorier en viktig roll att fylla som vägledande inför studier av empiriska korrelationer och som motiveringar till våra "ordering frameworks". Problemet är dock att teoriutvecklingen inte tillskrivs självständig status – utan blir satt på undantag – då teorier betraktas som explorativa hypoteser vars värde avgörs först efter att de prövats mot empiriska gene-

raliseringar (se t ex Sudman, 1989; Thoits, 1982; Weed, 1986). Variabelanalysens dominans innebär att den empiriska forskningen aldrig inriktas mot de egenskaper och relationer som utgör kärnan i sociologisk och socialpsykologisk teoribildning. I stället ägnas stort utrymme åt operationaliseringsproblematik, resonemang kring mätinstrument och statistiska analysmetoder.

Metodologiska strategier för empiriskt grundad begrepps- och teoriutveckling har av någon anledning behandlats sparsamt i litteraturen om sociologisk metod och metodologi (se dock t ex Glaser och Strauss, 1967; Sayer, 1992). Klart är dock att en metodologi som syftar till att utveckla vad jag i brist på bättre benämningar skulle vilja kalla substantiell realistisk teori måste sätta kvalitativa egenskaper och substantiella relationer i fokus. Medan operationaliseringsproblematiken står i centrum för den teoretiskt informerade variabelanalysen blir abstraktionsproblematiken central i denna metodologi. Det är inte längre ett översättningsproblem utan en fråga om att skilja det essentiella och reodlade från det kontextuella och tillfälliga, att identifiera djupare strukturer och mekanismer i det konkreta och observerbara. Som grund krävs ett mångfasetterat empiriskt material som härrör från icke standardiserade iakttagelser i olikartade kontexter. Att variabelanalysen i detta sammanhang har ett mycket begränsat värde bekräftas inte minst av det faktum att de sociologiska teorier som fått stor genomslagskraft, och som tillskrivits stort förklaringskraft, till mycket liten del har sin empiriska grund i resultat från en sådan metodologi.

En orsak till att företeelser som vi inom den medicinska sociologin försöker förklara förblir oförklarade kan vara att vi tenderar att betrakta abstrakta egenskaper som klass och kön, eller de sociala mekanismer som är verksamma i olika sociala miljöer, som förklaringar till hälsa och välbefinnande endast om de kan reduceras till observerade mönster. Men kanske består sociologins objekt till stor del av sociala mekanismer som aldrig, eller mycket sällan, kommer till uttryck i empiriska regelbundenheter. Kanske är avståndet mellan de abstrakta mekanismerna och de konkreta effekterna så stort att det aldrig kan överbryggas inom ramen för en variabelorienterad metodologi. Om så är fallet är det oförklarade inte i sig oförklarligt men kommer att förbli oförklarad så länge som vi låter variabelanalysen dominera vissa forskningsområden, och detta beror på *egenskaper i sociologins objekt*. Egenskaperna i detta objekt måste tas på större allvar i forskningspraktiken.

Variabler och kontextuella kausala egenskaper

Kausala mekanismers konkreta innebörder och effekter är alltid avhängiga förhållanden i de öppna och mer eller mindre komplexa kontexter där de kommer till uttryck. Ett grundläggande problem med variabelanalys är dess okänslighet för kontextuella variationer och förändringar. För att klargöra vari denna okänslighet består krävs dock att vi skiljer mellan åtminstone tre olika innebörder i begreppet kontextualitet.

För det första den innebörd som ligger till grund för den så kallade kontextuella analys som utvecklats inom ramen för den variabelorienterade metodologin. Karakteristiskt för denna är att kontextuella variabler integreras i analyser av data på individnivå (se t ex Barton, 1968; Ringdal, 1992). Denna kontextuella analys (eller "multilevel analysis") är förknippad med särskilda problem (t ex risken för ekologiska felslut) men är samtidigt ett område där variabelanalysens möjligheter utvecklats betydligt (Ringdal, 1992). Kontext är här detsamma som operationaliserade egenskaper på en icke-individuell (aggregerad) nivå. Kontext syftar på variabler som representerar en större helhet, sociala egenskaper som är något mer än summan av de ingående delarna, egenskaper i en grupp, en organisation, en politisk ideologi etc. För exempelvis den medicinska sociologin är sådana analysmetoder av stort intresse eftersom man inte sällan söker relatera individdata om hälsa och välbefinnande till generella data om samhällsliga förhållanden, bostadsmiljö, arbetsmiljö etc, detta utan att ha kunskap om de kontextuella förhållandenas fördelning på individnivå. I och med att de kontextuella förhållandena betraktas som variabler definieras de här som åtskilda enheter, som externa i förhållande till individers handlingar och tolkningar.

För det andra kan vi med kontextualitet syfta på förhållandena i den specifika situation i vilken de kausala relationerna studeras, eller annorlunda uttryckt de specifika villkor under vilka slutsatserna av en viss studie är giltiga. Empiriska generaliseringar är alltid villkorliga och beroende av hur generellt förekommande och stabil den aktuella kontexten är. Sociologins begränsade möjligheter att göra empiriska generaliseringar och förutsägelser beror på variationer, komplexitet och föränderlighet i de sociala kontexterna och inte på frånvaron av kausalitet. Jag skall återkomma till detta nedan, då i termer av den kontextuella basen för konstruktionen av slutna system.

För det tredje kan begreppet kontextualitet åsyfta kausala egenskapers kontextuella konstituering. De förhållanden som sociologer tillskriver ett förklaringsvärde får sin kausala innebörd i relation till en viss kontext. Detta gäller såväl abstrakta relationer och strukturer (t ex könsrelationer och normstrukturer) som mer konkreta förhållanden (att ha

uppnått en viss ålder, att tillhöra en viss socialgrupp, att bli utan arbete, att bo i ett visst område, att tvingas byta bostad etc). Att förhållanden är *kontextuellt konstituerade* innebär att de inte kan definieras utan hänsyn till det sammanhang som de är en del av. Till skillnad från den första innebörden i kontextualitet betraktas kontexten här inte som *extern* utan som *integrerad* i en social relation, en handling eller en erfarenhet.

Tydligast blir kanske den senare typen av kontextualitet då vi betraktar den nära relationen mellan *mening* och *kauslighet*. Jag har i ett annat sammanhang argumenterat för att något av det viktigaste i Webers bidrag till en kausalförklarande sociologi är att han utvecklar en metodologi där *tolkning av mening/innebörd* och *kausal förklaring* är nödvändiga och integrerade delar av samma metodologi (Ekström, 1992). Förhållanden i vår sociala situation påverkar vårt handlande och våra erfarenheter – och därmed även våra känslor och vårt välbefinnande – genom att dessa förhållanden har en mening för oss. Våra reflektioner och tolkningar av händelser och situationer präglas av tidigare livserfarenheter och utvecklade dispositioner. Att vara kvinna eller man, att tillhöra en viss åldersgrupp, eller att bo på ett visst ställe, har olika mening, och därmed olika kausal betydelse, för olika människor och i olika sammanhang. Denna socialt konstituerade *mening/innebörd* måste enligt min uppfattning vara en av de mer centrala länkarna i sociologiska förklaringar av psykosomatiska sjukdomar.

Ett bra exempel på skillnaden mellan extern kontext och integrerad meningsskapande kontext är skillnaden mellan variabeln *boendeförhållande* och begreppet *hem*. Boendeförhållande refererar till en yttre omgivning som kan operationaliseras genom indikatorer på inkomststruktur och andelen socialbidragstagare i ett bostadsområde, det sociala livet i området, samt den yttre och inre fysiska miljön. Dessa indikatorer kan sedan relateras statistiskt (externt) till data på individnivå, exempelvis till olika hälsoindikatorer. Begreppet *hem* står å andra sidan för något som har en mer eller mindre specifik innebörd för den människa som lever i hemmet, det är en tolkad och meningsfull del av vardagsverkligheten. Hemmets innebörd, vilken också har betydelse för vårt välbefinnande, kan därför inte definieras avskilt från erfarenheter och minnen av det liv vi levat på denna plats.

En annan illustration kan hämtas från analysen av orsakerna till Strindbergs psykiska kris som jag kort berörde ovan. En av flera bidragande orsaker till hans depression och ångest var hans ensamhet. Det var emellertid inte ensamheten som sådan utan den specifika innebörd som ensamheten fick för en person vars självbild var allvarligt hotad. Inom den medicinska sociologin har variabeln socialt stöd använts för att fånga de sociala relationernas betydelse för människors välbef-

finnande. I Strindbergs fall hade dock frånvaron av djupare sociala relationer en innebörd som knappast kunnat fångas genom en standardiserad och extern variabel som socialt stöd. Strindberg hade saknat djupare sociala relationer även tidigare utan att detta satt spår i hans psykiska hälsa. Det tycktes inte ha varit den kvantitativa variationen i socialt stöd som bidrog till den psykiska krisen utan att ensamheten fick en specifik och delvis ny innebörd i hans liv.¹³

Variabelanalysen kan således ta hänsyn till de två första aspekterna av kontextualitet. Det finns i princip inga hinder för att integrera kontextuella variabler i en sådan analys. Att observerade samband endast gäller under bestämda villkor, inom ramen för en viss kontext, är en självklarhet för forskare som tillämpar variabelanalys. För att kunna ta ställning till *hur* generella observerade samband är, och under *vilka* bestämda villkor de gäller, krävs dock att variabelanalysen kombineras med studier av vad jag kallar den kontextuella basen (jag återkommer till detta). Inom en inte oväsentlig del av dagens sociologi finns emellertid en tendens att reducera kontextualitet till en fråga om att införa kontextuella variabler i traditionell korrelationsanalys, till en fråga om hur variabler på en aggregerad nivå påverkar empiriska samband mellan variabler på en individnivå. Detta är en metodologisk och inte en metodisk begränsning. Vill vi nå kunskap om kausala egenskapers kontextuella konstituering krävs att den variabelorienterade metodologin överges till förmån för en metodologi som präglas av närmare iakttagelser, kontinuerligt tolkande, öppenhet, flexibilitet, och observationer av processer i konkreta fall (Glaser & Strauss, 1967; Goffman, 1986; Ragin, 1987). Inom variabelanalysen upprätthålls distinktionen mellan mening och orsak, inte i första hand på grund av medvetna vetenskapsteoretiska ställningstaganden, utan av det enkla skälet att det standardiserade tillvägagångssättet ej förmår fånga mer specifika innebörder och meningsskapande processer (Blumer, 1956; Sayer, 1992, s. 110ff, 126).

Betydelsen av kontextuella variationer varierar samtidigt beroende på vad vi studerar. Medan vissa företeelser har en relativt generell innebörd kan andra bara förstås i relation till specifika sociala sammanhang och levnadsöden. Jag tror emellertid att de sociala förhållanden och relationer som tillskrivs ett förklaringsvärde inom medicinsk sociologi – klassrelationer, könsrelationer, arbets- och boendeförhållanden, olika så kallade levnadshändelser etc – är avsevärt mer formbara och kontextuellt känsliga än vad som vanligen antas i den variabelorienterade forskningen (jmf Mechanic, 1989). Om så är fallet så är de sociologiska analysernas begränsade förmåga att förklara variationer i hälsa och välbefinnande inte nödvändigtvis ett uttryck för att människors hälsa till en betydande del hänger samman med förhållanden som ligger utanför sociologins domän (psykologiska och fysiologiska processer). Det oför-

klarade blir snarare ett uttryck för att den variabelorienterade metodologin hindrar oss att se *innebörden i det sociala*, och därmed också de kausala relationer vi avser att identifiera.

Låt mig här ge ett konkret exempel från ett forskningsområde som jag följt särskilt nära, forskningen om hur en flytt in på en institution kan påverka äldre människors välbefinnande, och eventuellt bidra till dödsfall. Under ett flertal decennier har framför allt amerikanska forskare studerat denna problematik med hjälp av olika metoder inom ramen för vad jag kallar variabelanalys. De översikter som gjorts, över långt mer än hundra studier, visar hur svårt det är att dra några generella slutsatser vad gäller flyttens inverkan på välbefinnandet och dödligheten. Borup m fl hävdar följande:

There is a need to counter *the myth* which pervades the nursing home service network *that relocation brings about an onslaught of death* (Borup m fl, 1979, s. 139, min kurs.).

Andra forskare drar helt andra slutsatser:

There have been enough studies documenting the unfavorable effects off mass relocation on vulnerable institutionalized elderly people *to enable us to accept the relocation mortality hypothesis as being generally upheld*, especially for those who have significant physical and mental impairments (Lawton, 1977, s. 291, min kurs.).

I de debatter som förts har vissa forskare helt riktigt betonat att frågan inte är *om* flytt leder till ökad dödlighet eller inte, utan *hur* flytten påverkar olika grupper under olika omständigheter. Problemet är dock att de variabler som integrerats i studierna – kön, ålder, civilstånd, socialt nätverk, ursprunglig hälsa, uppgedd valfrihet, förekomsten av förbättringsprogram och ursprungliga boendeförhållanden etc – endast tycks förklara en liten del av de varierade resultaten. Innebörden i att behöva flytta, och konsekvenserna av detta, tycks vara avhängigt omständigheter som är mer specifika och kontextuellt beroende än vad variabelanalysen förmår att fånga.

Den konkreta kontextens betydelse varierar vidare beroende på *styrkan* i olika kausala mekanismer. Det finns virus vars egenskaper har så stark verkande kraft att de leder till sjukdom oavsett människans övriga fysiologi, liksom det finns sociala mekanismer som bryter ner människans psyke med en kraft som svårigen kan uppvägas av andra omständigheter (som vid total social isolering eller vid kränkning genom upprepade sexuella övergrepp). Ett rimligt antagande är dock att de flesta sociala strukturer och mekanismer som sociologin studerar – exempelvis klass- och könsstrukturer – är mycket formbara och att de specifika konkreta spåren av dessa mekanismer därför varierar betydligt. Detta gäller naturligtvis i synnerhet spåren på människors fysiska hälsa, eftersom avståndet mellan de sociala strukturerna och de fysiologiska effekterna är stort. Detta är det avstånd som den medicinska sociologin har att ta hänsyn till.

Den kanske mest kända analysen av variabelanalysens begränsningar genomfördes av Blumer för snart 40 år sedan (Blumer, 1956). Blumer menar att man inom sociologin tenderar att omvandla det mesta till variabler utan närmare reflektioner över vad detta innebär:

... there is a conspicuous absence of rules, guides, limitations and prohibitions to govern the choice of variables (Blumer, 1956, s. 683).

Variabelanalysen kommer enligt Blumer till korta delvis därför att det till stor del saknas "generiska" (allmängiltiga/sammanfattande) variabler inom sociologin. Blumer nämner tre typer av variabler som inom sociologin vanligtvis betraktas som "generiska" men som inte är det: (1) De variabler som representerar förhållanden som är knutna till en specifik historisk och kulturell situation; (2) De variabler som antas representera abstrakta begrepp vilka i realiteten inte har några bestämda enhetliga indikatorer. Indikatorerna är istället konstruerade med hänsyn till de mer specifika omständigheter i vilka de tillämpas; (3) Klassificerande variabler som kön och ålder vilka kan framstå som entydigt "generiska" men som har ett innehåll som är avhängigt den specifika kontext i vilken de tillämpas. Bristen på "generiska" variabler innebär enligt Blumer att "variable analysis yields only separate and disconnected findings" (Blumer, a.a., s. 684). Variabelanalysen har också enligt Blumer avsevärt begränsade möjligheter att definiera egenskaper i relation till en rumslig och tidsmässig kontext, och ta hänsyn till det faktum att objekt och sociala situationer får mening för människor via tolkande processer.

Trots den enligt min uppfattning övertygande argumentationen, har en mycket stor del av den sociologiska verksamheten förblivit oberörd av den typ av argument som bl a Blumer framfört. Inom den variabelorienterade medicinska sociologin tycks det finnas få restriktioner vad gäller vilka egenskaper som kan eller bör omvandlas till variabler. Allt ifrån sådana abstrakta egenskaper som alienation, till konkreta kategorier som ålder eller civilstånd, omvandlas till variabler utan ingående reflektioner över vad denna omvandling innebär. Då variabler som kön, ålder och civilstånd används i ett rent kategoriserande syfte är de förvisso relativt allmänna och entydiga. En människa har samma kronologiska ålder, samma biologiska kön och samma civilstånd oavsett sammanhanget. Genom de vanliga definitionerna av dessa variabler förblir de dock relativt tomma på innehåll av kausal betydelse. För den kausala analysen är det inte tillhörigheten till en viss kategori som i sig är intressant utan vad det är i egenskapen kvinna som i ett visst sammanhang kan tillskrivas kausal betydelse. Varför nöjer sig fortfarande så många med att i studie efter studie analysera och konstanthålla variabeln kön i stället för att inkludera det som sociologer egentligen är ute efter, dvs abstrakta könsstrukturer eller kontextuellt specifika rela-

tioner av över- och underordning? Svaret tycks lika enkelt som avslöjande vad gäller variabelanalysens gränser; Könrelation är en substantiell relation som svårigen kan operationaliseras till en entydig, standardiserad och kontextuellt okänslig variabel.

Metodologiska strategier för tillslutning av den öppna sociala verkligheten

Mycket medicinsk sociologi vilar på en föreställning om att sociala strukturers kausala inverkan på människors välbefinnande skall komma till uttryck i empiriska korrelationer. Det gäller till exempel forskningen om social klass och hälsa. Denna föreställning vilar på ett antagande om att vårt sätt att studera den sociala verkligheten gör det möjligt att betrakta denna verklighet som ett slutet system. Vi antar att vi kan reodla sociala mekanismers inverkan på en viss empirisk företeelse, genom att på något sätt hålla andra förhållanden under kontroll.

Sociala mekanismer är verksamma i en öppen verklighet, i sammanhang utan bestämda gränser. Det är därför omöjligt att konstruera ett helt slutet system, dvs en bas för den perfekta experimentella situationen. Ett tydligt uttryck för detta är att vårt medvetande aldrig kan isoleras från den biografiska kontext i vilken våra erfarenheter, självförståelse och verklighetsbilder skapas och återskapas, en biografi som i sin tur är sammanvävd med andra biografier, som är sammanvävda med andra biografier osv. Ingen torde ifrågasätta detta. Däremot finns olika metodologiska strategier för att förhålla sig till denna öppna verklighet.

Transformationen av statistiska korrelationer till kausala relationer förutsätter att delar av verkligheten på ett meningsfullt sätt kan studeras som slutna system. Inom den variabelorienterade metodologin tillämpas olika strategier för att kontrollera inflytandet från bakgrundsvariabler och mellanliggande variabler. En faktisk isolering ersätts med att de variabler som antas motsvara de förhållanden som påverkar den kausala relationen konstanthålls eller på annat sätt integreras i analysen. Eftersom dessa procedurer alltid är ofullständiga talar vi om kvasi-experimentella designer. Matchning, randomisering, multivariat analys och multipel regression är olika tekniker som används i detta syfte. Dessa procedurer som syftar till att etablera en form av artificiell tillslutning är som Lieberson (1985) framhåller: "one of the most wide spread practices found in contemporary social research" (s. 120). (Lieberson presenterar för övrigt en mycket bra analys vad gäller begränsningarna i dessa procedurer.) Frågan om kausalitet och sociologisk analys har överhuvudtaget främst förknippats med frågan om möjligheterna att efterlikna den perfekta experimentella situationen inom ramen för

en variabelorienterad metodologi, eller annorlunda uttryck frågan om förhållandet mellan korrelation och kausalitet (se t ex Berk, 1988).

Den variabelorienterade metodologin har åtminstone två grundläggande begränsningar vad gäller sättet att hantera den öppna verkligheten:

1. Metodologin kan inte i sig generera kunskap om förhållandet mellan den verkligt existerande kontextuella basen och den antagna kontextuella basen. Med kontextuell bas menar jag de omständigheter som i verkligheten inverkar, och i analysen antas inverka, på de kausala mekanismer som studeras, och som därigenom bestämmer de konkreta effekterna av dessa. Konstanthållandet av vissa variabler men inte andra vilar på antaganden om verkligheten. Genom att inte kunna utröna de reella betingelserna för tillslutningen säger variabelanalysen mer om våra antaganden om verkligheten än om hur verkligheten ser ut. Inom exempelvis den medicinska sociologin tenderar vi snarast att betrakta den kontextuella basen som självklar och entydig, genom att slentrianmässigt kontrollera variabler som kön, ålder, civilstånd, inkomst etc.

2. Kontexter har inga tydligt markerade, och än mindre för olika människor gemensamma, gränser. I våra reflektioner – meningsskapande tolkningar – inbegriper vi olika förhållanden, och hela tiden nya förhållanden. En konstruerad tillslutning är alltid begränsad i tid och rum och äger olika relevans för olika fall. Variabelanalysen förmår dock inte ta hänsyn till dessa kontextuella variationer. Genom att den kontextuella basen standardiseras, och inte relateras till enskilda fall, antas de kontrollerade variablerna ha samma relevans för samtliga fall som inbegrips i en och samma analys (Lieberson, 1985; Ragin, 1987).

Självklart kan aldrig hänsyn tas till den kontextuella basen som helhet, men det är först efter att ha nått kunskap om denna som det är möjligt att skilja det kausalt väsentliga från det mindre väsentliga. Inom olika discipliner, så även den medicinska sociologin, finns etablerade föreställningar om den kontextuella basen vilka alltför sällan görs explicita och än mindre ifrågasätts. Detta gäller både innehållet (vilka variabler som är väsentliga att konstanthålla) och karaktären (komplexiteten, stabiliteten och generaliteten). Det är slående hur väl innehållet i de modeller som organiserar data i olika socialmedicinska studier överensstämmer med varandra, och jag tror inte att socialmedicinen är särskilt unik på denna punkt. Det är märkligt att vi ägnar så lite intresse åt den kontextuella basen trots att risken att ha missat avgörande variabler hör till det som kanske fruktas mest av allt. Tendensen att bortse från denna problematik innebär dock i praktiken att icke experimentella data betraktas som experimentella (Lieberson, 1985). Det finns här inga genvägar förbi en kontextuell analys av basen för den artificiella tillslutning av sociala system som all förklarande analys vilar på.

Förklaringar bygger alltid på någon form av komparation (Brante, 1989). Frågor om vad som skulle hänt, eller hur något skulle se ut, om inte ett visst fenomen förelegat, eller om inte en viss kausal mekanism varit verksam, är centrala oavsett vilken metodologi som tillämpas. All komparation – oavsett om den sker inom ramen för kvasiexperimentell variabelanalys, intensiva fallstudier, eller i form av kontrafaktiska tankeexperiment förutsätter tillslutningar av en öppen social verklighet. Att den sociala verkligheten är öppen, saknar naturliga gränser, är ett ontologiskt faktum som inverkar på all samhällsvetenskaplig forskning. Förutsättningarna för att hantera denna öppenhet är emellertid störst i de sociologiska arbetsätt som karakteriseras av flexibilitet och närhet till kontexten. Gemensamt för kvasiexperimentell variabelanalys och kontextuell analys är isoleringen, den artificiella tillslutningen, men skillnaden är att variabelanalysen skapar standardiserade tillslutningar på förhand, medan den kontextuella analysen karakteriseras av att de specifika avgränsningarna görs fortlöpande med hänsyn till förhållanden i de konkreta fallen.

Kausala egenskaper och statistiska aggregat

Kännetecknande för den variabelanalys som har kausalförklarande anspråk är att kausalitet analyseras som förhållanden mellan statistiska aggregat. I olika typer av korrelations- och regressionsanalyser fokuseras inte relationer mellan reella egenskaper utan mellan aggregerade värden på bestämda indikatorer. Ser vi till den första definitionen av kausalitet som gjordes ovan (kausalitet som kvantitativa fördelningar) utgör detta inget problem. Ett problem blir det däremot om vi betraktar kausalitet som en fråga om substantiella relationer. Ett statistiskt värde är, liksom det matematiska språket i allmänhet, icke-kausalt i den meningen att det ej uttrycker någon substantiell kvalité och därmed inte heller någon producerande egenskap (Sayer, 1992, s. 179).

Inom medicinsk sociologi tas dock ofta för givet att det är möjligt att nå kunskap om producerande mekanismer, kunskap om *hur* något påverkar något annat, inom ramen för den variabelorienterade metodologin. Lundberg (1988) menar tex att vi genom att analysera statistiska relationer mellan ett antal "kausala faktorer" (variabler) och variationer i hälsa kan nå en bättre förståelse av " . . . the mechanisms producing class differences in health . . ." (s 19). Tanken tycks vara att man genom att föra in nya variabler i analysmodellerna kan finna länkar mellan i det här fallet klass och hälsa, och att den statistiska förklaringskraften i dessa variabler/länkar ger oss ny kunskap om producerande mekanismer.¹⁴ Analysen av mekanismer inriktas således inte

på det substantiella i varken konkreta eller mer abstrakta mekanismer, utan på kvantitativa fördelningar och statistiska värden. Oavsett hur förfinande analyser vi gör kvarstår att vi *på förhand* definierar de egenskaper som variablerna antas motsvara och att det är de kvantitativa fördelningarna som avgör faktorernas förklaringsvärde.

Även den statistiska kontrollen, tillslutningen av den sociala verkligheten, bygger som bekant på statistiska aggregeringar. Om ett ursprungligt statistiskt värde ej påverkas nämnvärt efter införandet av en ny variabel antas denna ej ha någon kausal betydelse. Variabel efter variabel kan uteslutas ur sammanhanget trots att deras substantiella inverkan förblir okänd, och trots att de i konkreta kausala processer kan ha en avsevärd betydelse (jmf Ragin, 1987).

Inom åtminstone den medicinska sociologin antas ofta implicit, och framhålls ibland explicit, att kausalitet handlar om sannolikhet:

Statements about social causes are statements of probability. Suppose we say that poverty causes depression. This means that the poor have higher average levels of depression than the well-to-do. It does not mean that *all* poor people are depressed . . . It does not mean that all depressed people are poor . . . Poverty increase a person's risk of depression (Mironsky & Ross, 1989, s. 59).

Denna föreställning är återigen intimt förknippad med det jag kallat kausalitet som kvantitativ fördelning. I citatet ovan är sannolikhet knutet till analyser av samband mellan statistiska aggregat. Det är frånvaron av deterministiska samband som åsyftas, att alla som enligt bestämda kriterier är fattiga inte uppvisar tecken på depression. Frånvaron av sådana samband innebär dock inte att verkligheten skulle vara icke-kausal eller resultat av slumpmässighet. Den substantiella relationen mellan fattigdom och känsloliv existerar eller existerar inte. Styrkan i sambandet mellan indikatorerna på fattigdom och depression är däremot beroende av en mängd andra förhållanden i de fattiga människornas liv. Begreppet sannolikhet gäller här inte fattigdomens innebörd utan i vilken mån förekomsten av fattigdom tar sig de konkreta generella uttryck som vi (på goda eller bristfälliga grunder) förväntar oss. Påstående att kausalitet handlar om sannolikhet är intimt knutna till ett visst sätt att söka kunskap om och beskriva verkligheten (jmf Sayer, 1992, s. 191f).

Vilken typ av relation är en kausal relation?

En kausal förklaring anger alltid en *relation* och en av de mest avgörande begränsningarna i variabelanalysen är analysens oförmåga att fånga det relationella. Det är i detta sammanhang fruktbart att skilja mellan dels externa och interna relationer, dels formella och substantiella relationer (Sayer, 1992).

Kausal påverkan sker både mellan *externt* och *internt* relaterade företeelser. Externt relaterade företeelser är sådana som existerar, och har en specifik innebörd, oavhängigt av varandra. Påverkan mellan sådana företeelser är tillfällig, som vid olycksfall då en människa blir påkörd och skadas av en ouppmärksam berusad bilförare, eller då en arbetare på en grund av bristande säkerhetsanordningar får fingrarna avhuggna i en maskin. Internt relaterade företeelser är sådana vars egenskaper/ innebörder konstitueras i relation till varandra, där det ena inte kan karakteriseras annat än i relation till det andra (Patomäki, 1991; Sayer, 1992). Interna relationer kan vara abstrakta – som köns- och klassrelationer – men också mer konkreta – som relationerna mellan konkreta sociala handlingar och de sociala sammanhang som dessa handlingar är en del av. Företeelser som hänger samman, som är kausalt relaterade, som påverkar varandra via mekanismer och processer, är vidare *substantiellt relaterade*, medan företeelser som grupperas/församman utifrån formella kriterier (kriterier på inkomst, socialgrupps-tillhörighet, ålder etc) är *formellt relaterade* till varandra (Sayer, 1992).

Den variabelorienterade metodologin analyserar externa relationer mellan förhållanden och händelser som kategoriseras med hjälp av de formella kriterier som härrör från operationella definitioner. Statistiska korrelationer kan i själva verket betraktas som prototypen för externa relationer då denna typ av analys förutsätter mätbara variabler som kan definieras oberoende av varandra (Israel, 1980). De kausala slutsatserna är direkt avhängiga av hur stor andel av undersökningsenheter som faller inom olika formella kategorier.

De epidemiologer och forskare inom medicinsk sociologi som explicit diskuterat kausalitet har framhållit att orsaken till en sjukdom måste betraktas som bestående av en rad komponenter som inte i sig är tillräckliga orsaker (Miettinen, 1985; Najman, 1980; Rothman, 1976; Susser, 1973). En viktig innovation är därför utvecklandet av metoder för att studera interaktionseffekter. Även om flertalet av de analysmetoder som vanligen används inom epidemiologin och den variabelorienterade medicinska sociologin förutsätter additivitet, kan man inom ramen för denna metodologi även studera interaktion ("synergy" eller "multi-causality"), dvs en effekt av en samling variabler som överskrider summan av de enskilda variabelernas inverkan på den relativa förekomsten av en sjukdom. Det är således inte riktigt som vissa antytt att variabelanalysen i sig förutsätter additivitet (jmf Manicas, 1989). Inom ramen för denna metodologi, och detta är väsentligt, förblir dock de olika komponenternas substantiella inverkan på varandra okänd, liksom också innehållet i den specifika kausala egenskap som skapas av interaktionen. Observationen av den icke additiva effekten av ett flertal variabler är alltså en observation av externa relationer mellan på för-

hand definierade orsaker och effekter.

Sociologins objekt består till övervägande delen av internt relaterade företeelser. En sociologisk förklaring som inte säger något om den substantiella förbindelsen mellan orsak och verkan är en otillräcklig förklaring. Dessa påståenden om sociologins objekt torde vara allt annat än kontroversiella. Variabelanalysen behandlar dock sociala företeelser som externt relaterade och beskriver kausala relationer i termer av statistiska mått på förhållanden mellan formella kategorier. Genom att uppmärksamma skillnaderna mellan olika typer av relationer ser vi återigen hur den bild av objektet som skapas vid tillämpningen av variabelanalys avviker från väl etablerade föreställningar om sociologins objekt.

Kausalitet, tid och process

Kausalitet handlar alltid om tid. Olika sätt att studera kausalitet skapar olika bilder av vad tid är. För att förstå variabelanalysens gränser är det väsentligt att skilja mellan tid som förhållanden mellan punkter eller perioder och tid som processer (Lundmark, 1989). Det första perspektivet tillämpas tex vid beskrivningar av förhållanden vid olika bestämda och avgränsade tidpunkter eller under olika tidsperioder. I beskrivningar av hur något växer fram, skapas, utvecklas etc tillämpas processperspektivet. Jag vill nu hävda att variabelanalysen implicerar det första tidsperspektivet samtidigt som den sociologiska teoribildningen till en väsentlig del handlar om dynamiska processer.

Tidsföljden är ett grundläggande kriterium för att ett statistiskt samband skall betraktas som en kausal relation. Kausalitet uttrycker en relation där orsaken föregår effekten. I vissa fall, men långt ifrån alla, är det oproblematiskt att fastställa tidsföljden. Inom åtminstone den kausalförklarande medicinska sociologin tillämpas ibland ett synkront/formellt tidsperspektiv, dvs studierna fokuserar en bestämd tidpunkt och den antagna tidsrelationen mellan variablerna har ingen annan innebörd än att den bestämmer vad som är orsak och vad som är verkan. Genom longitudinella designer införs dock ett diakront perspektiv. Här ges ökade möjligheter att fastställa inte bara den kausala ordningen mellan variablerna (före-efter), vi kan även ta hänsyn till tidsperiodernas längd, följa hur variablerna påverkar varandra ömsesidigt över tid och hur effekterna på en viss variabel förändras över tid. I variabelanalysen betraktas dock tid alltid som förhållanden mellan åtskilda punkter eller perioder. Vi jämför människors hälsa vid olika tillfällen eller under olika perioder och relaterar detta till sociala förhållanden som föregår eller följer efter dessa hälsotillstånd.

Sociologins objekt består dock som jag ser det i första hand av dyna-

miska processer; det gäller maktutövning, disciplinering, socialisation, alienation, institutionalisering, strukturering, symbolisk interaktion, reflektion, tolkning och så vidare. Tid är här sammanhängande processer, det handlar om kvalitativa förändringar, om hur något skapas/växer fram ur något annat. Här är det inte jämförelsen före-efter som är den centrala utan hur själva förändringen sker. Vi kan här inte fokusera förhållanden vid *åtskilda* tidpunkter. I processer genomträngs nuet och framtiden av det förflutna. Det som varit, det som är och det som kommer är integrerat som exempelvis i ett levnadsöde eller i en organisations förändring. Dessa processer som har sin egen dynamik (där något kvalitativt och delvis nytt skapas) kan inte heller fångas med en metodologi som registrerar värden på i förväg definierade variabler. Istället krävs öppna, flexibla och intensiva processorienterade fallstudier. Här möter vi således återigen variabelanalysens gränser, gränser som inte kan överskridas ens med komplicerade pathanalyser och modeller för longitudinell analys.

So, if we submit to the habit of splitting up the description of, say, the growth of a plant into distinct stages occurring at discretely distinct times we can hardly expect to learn *how* it happens (Sayer, 1992, s. 156).

Föreställningen om att vi inom ramen för variabelanalys skulle kunna fånga de processer som förklarar hur t ex äldre människors välbefinnande påverkas av förändringar i boendemiljön bygger på en delvis missvisande bild av vad processer är (jmf t ex Baglioni, 1989). Självlkärt säger kvantifierade skillnader mellan olika tidpunkter något om förändringar och tänkbara förklaringar till dessa förändringar. Men det återstår därefter att förklara det som hänt i betydelsen att identifiera processens innehåll. I detta perspektiv blir det variabelanalysen som får en explorativ funktion och inte tvärtom.

Avslutande kommentarer

Sociologins förmåga att *förklara* och blottlägga *kausala relationer* är avgörande för dess status som vetenskap. En övervägande del av den sociologi som har kausalförklarande ambitioner är baserad på variabelanalys, dvs en kvasiexperimentell analys av kvantitativa förhållanden mellan värden på ett begränsat antal på förhand utvalda och på förhand definierade och standardiserade variabler. Metoderna för sådan analys har utvecklats mycket. Trots avancerade analyser, och trots en på många områden mycket omfattande empirisk forskning, tvingas vi dock i många fall konstatera att en stor del av de empiriska variationer som vi strävar efter att förklara förblir oförklarade och att studierna ger mycket lite (om någon) kunskap om substantiella kausala relationer och

processer. I denna artikel har jag demonstrerat detta med exempel från den medicinska sociologin, samt argumenterat för att dessa begränsningar hänger samman med variabelanalysens gränser.

Värderingen av olika metodologiska strategiers möjligheter och begränsningar är direkt avhängig våra föreställningar om de grundläggande egenskaperna i det objekt vi söker kunskap om. Utifrån vad jag menar är relativt vedertagna – om ändå inte odiskutabla – föreställningar om sociologins objekter har jag framhållit variabelanalysens begränsade möjligheter att: (1) överbrygga det ofta stora gapet mellan abstrakta strukturer och kontextuella observerbara förhållanden, (2) ta hänsyn till sociala kausala egenskapers kontextuella konstituering, (3) ge ny kunskap om det substantiella innehållet i kausala relationer och processer, (4) skapa verklighetsförankrade tillslutningar av sociala system, (5) ge kunskap om interna relationer, samt dynamiska och skapande processer.

En kausalförklarande sociologi har att söka kunskap om tre dimensioner av sociologins objekt: (1) Generella empiriska mönster, (2) det substantiella innehållet i konkreta kontextuella relationer och processer, samt (3) de abstrakta egenskaper och kausala mekanismer som genererar konkreta processer och empiriska mönster. Variabelanalysen producerar kunskap om empiriska mönster och söker identifiera de förhållanden som påverkar den relativa förekomsten av andra förhållanden. De sociologiska variablernas i många fall begränsade förklaringskraft skulle å ena sidan kunna tas som en indikation på att människors liv endast till en mindre del är strukturerade av de sociala förhållanden som vi vant oss vid att anta inom sociologin. En radikal postmodernistisk variant av denna slutsats är att människors liv knappast alls är socialt strukturerade. Å andra sidan kan vi dra slutsatsen – vilken jag menar är den mest rimliga – att den sociala struktureringen av händelser, handlingar, erfarenheter och välbefinnande sker i en social verklighet som är mer öppen och komplex än vad standardiserade kvasiexperimentella designer förmår hantera. En kausalförklarande sociologi som också vill säga något om substantiella mekanismer, relationer och processer (den andra respektive tredje dimensionen av objektet) måste enligt min mening utvecklas i spänningen mellan kontextuell analys och abstraktion, i ett kontinuerligt växelspel mellan teoretiskt vägleda konkreta fallstudier och empiriskt grundad begrepps- och teoriutveckling. I sociologins historia finns många exempel på förklaringskraften i sådana analyser.

NOTER

- ¹ Jag väljer att referera till just medicinsk sociologi av främst två skäl: (1) mitt eget intresse för, och förhållningssätt till, de metodologiska frågor som behandlas i artikeln har vuxit fram i samband med studier inom detta fält; (2) variabelanalysens gränser tydliggörs väl inom denna forskning inte minst på grund av att objektet är komplext och inbegriper relationer mellan ett flertal nivåer; alltifrån samhällsstrukturer till individers hälsa. Jag har självklart inte ambitionen att ge någon översikt över denna disciplin i sin helhet utan hämtar selektivt exempel som kan demonstrera innebörden i argumentationen. För att underbygga mer generella påståenden refererar jag dock i vissa fall till egna genomgångar av tidskrifter, samt till andras översikter. Då jag i fortsättning talar om medicinsk sociologi åsyftas dock endast den forskning som söker sociologiska *förklaringar* till hälsa/ohälsa, vilken förvisso utgör en väsentlig del av den medicinska sociologin (Lundberg och Vågerö, 1988). Inom medicinsk sociologi som helhet tillämpas självklart olika metodologier. Här koncentrerar jag mig på den variabelorienterade forskningen eftersom det är denna metodologi jag vill diskutera. Den mer kvalitativt inriktade medicinska sociologin har dessutom främst fokuserat sådant som innebörden i sjukdomsbegreppet, de vårdande institutionerna etc och i mindre utsträckning sociala orsaker till ohälsa (se tex Mechanic, 1989). Artikelns centrala teser gällande variabelanalysens begränsningar har enligt min mening relevans för den förklarande sociologin som helhet.
- ² Se tex artiklar i de senaste årgångarna av tidskrifterna *Journal for Health and Social Behaviour*, *Social Science and Medicine* samt den skandinaviska, förvisso socialmedicinska tidskriften, *Scandinavian Journal of Social Medicine*.
- ³ Ett område där detta är mycket tydligt är forskningen om hur äldre människors hälsa påverkas då de flyttar in på institutioner eller mellan vanliga bostäder ute i samhället (Danermark och Ekström, 1990).
- ⁴ Med detta vill jag *inte* säga att de variationer som Lundberg (1990) kan visa på saknar betydelse, och jag är inte heller ute efter att kritisera studien i sig. Studien refereras här som ett exempel på en generell problematik gällande sociologins förklaringsförmåga.
- ⁵ Tilltron till möjligheten att nå fram till sociologiska förklaringar med hjälp av denna metodologi visar sig på olika sätt. I en artikel i *Acta Sociologica* nr 3 1991 argumenterar Therborn för att sociologin i framtiden troligtvis till stor del kommer att ha just förklarande anspråk. Han noterar också följande: "The empirical research practice of sociologists has increasingly come to include explicit *causal* modelling, in path analyses, regression equations, LISREL models, etc." (Therborn, 1991, s. 178, min kurs.). *dvs* analysmetoder som samtliga tillämpas inom variabelanalysens ramar. I *Handbook of Sociology* (1988) behandlas kausalitetsproblematiken i ett kapitel. Berk pekar här på det mycket stora inflytande som utvecklingen av statistisk analysmetodik haft på den kausalförklarande sociologin. Denna utveckling förknippas framför allt med Blalock och Duncan men Berk nämner även de svenska statistikerna Jöreskog och Sörboms bidrag till utvecklingen av sk "structural equation models" (Berk, 1988, s. 155). Gemensamt för den analysteknik som Berk tar upp och diskuterar är att den bygger på just analyser av korrelationer mellan standardiserade variabler. Variabelanalysens starka ställning återspeglas också i metodlitteraturen. Fortfarande kommer böcker ut på marknaden där variabelanalys och kausalanalys presenteras som i stort sett samma sak (se tex Ringdal, 1987). Även i metodlitteratur som förespråkar ett pluralistiskt perspektiv på metodfrågor, där olika ansatser lyfts fram som väsentliga, betraktas variabelanalys i praktiken som den bästa, om inte den enda, vägen till samhällsvetenskapliga *förklaringar* (se tex Holme & Solvang, 1991, s. 87).
- ⁶ Att jag här pratar om skillnader mellan föreställningar om det reella objektets egenskaper och den bild av objektet som en viss metodologi implicerar och producerar in-

- nebär inte att jag betraktar vår kunskap om objektet som objektiv i meningen teori- eller värdeberoende. Jag utgår dock från en realistisk ontologi som gör det meningsfullt att diskutera denna skillnad (se t ex Bhaskar, 1978, 1989; Sayer, 1992).
- ⁷ I enlighet med den Aristoteliska traditionen, men i motsats till vad som blivit brukligt inom den av empirismen influerade samhällsvetenskapen, menar jag att begreppet kausal förklaring bör ges en vid och grundläggande innebörd som inbegriper exempelvis det som brukar kallas teleologiska förklaringar eller ändamålsförklaringar (Ekström, 1992; Sayer, 1992). Självklart finns även andra sätt att urskilja olika typer av kausalitet (se t ex Brante, 1989) men då det gäller att diskutera variabelanalysens gränser menar jag att de här presenterade definitionerna lyfter fram de väsentliga skillnaderna.
- ⁸ Detta blir tydligt om vi går igenom innehållet i ledande epidemiologiska tidskrifter (se t ex *American Journal of Epidemiology*).
- ⁹ Nu kan man naturligtvis hävda att de generativa mekanismerna fångas i mer teoretiska resonemang. Relationen mellan teoriutveckling och variabelorienterad empirisk forskning tas upp nedan.
- ¹⁰ För diskussion kring detta se Ehn (1992), Roos (1992), samt Denzin (1989). Även om dessa problem har en delvis specifik innebörd i just detta arbetssätt är de generell sätt knappast större här än i annan sociologisk analys. All sociologisk analys som vill säga något substantiellt om människors sociala liv har att brottas med den "dubbla hermeneutiken", måste tolka de berättelser varigenom människor rekonstruerar sina erfarenheter av livet.
- ¹¹ Med *det abstrakta* åsyftas således varken något metafysiskt i meningen icke verkligt, eller något generellt i betydelsen empiriskt generellt, vanligt eller regelbundet. Föreställningen om kausala krafter som tendenser vilka inte alltid, eller tom sällan, kommer till uttryck i konkreta effekter, är en föreställning som delas även av sociologer som inte explicit tagit ställning för den kritiska realismen (Brante, 1989).
- ¹² Seemans karakterisering av alienationsbegreppet har överhuvudtaget tillämpats relativt flitigt inom medicinsk sociologi (se t ex Lundberg och Vågerö, 1988). För en kritik av detta perspektiv på alienationsbegreppet se t ex Israel (1971).
- ¹³ De processer som mycket av den empiriska medicinska sociologin reducerat till operationella definitioner av variabelerna social stöd och socialt nätverk har forskare influerade av den symboliska interaktionismen fångat med hjälp av kontextuellt känsliga metodologier. Glaser och Strauss (1965) analyser av döende patienters situation utifrån begreppet "awareness context" är ett bra exempel på detta.
- ¹⁴ För ett motsvarande perspektiv på kausala mekanismer inom andra delar av den variabelorienterade medicinska sociologin se t ex de studier om socialt stöd som refererades i introduktionen samt Petersons och Stunkards (1989) studie av kontroll och hälsa.

REFERENSER

- Baglioni, A J (1989) "Residential Relocation and Health of the Elderly", i Markides KS och Copper CL (red.) *Aging, Stress and Health*. New York: John Wiley & Sons Ltd.
- Barton, A H (1968) "Bringing Society Back In. Survey Research and Macro-Methodology", *The American Behavioral Scientist*. 1:1-9.
- Berk, R A (1988) "Causal Inference for Sociological Data", i Smelser, N J (red.) *Handbook of Sociology*. London: Sage Publications.
- Berkman, L (1986) "Social networks, support, and health: Taking the next step forward", *American Journal of Epidemiology*. 123:559-562.
- Berkman, L & Syme, S L (1979) "Social Networks, Host Resistance and Mortality: A Nine-year Follow-up Study of Alameda County residents", *American Journal of Epidemiology*. 109:186-204.

- Bertaux, D (1981) "Introduction", i Bertaux, D (red.) *Biography and Society*. London: Sage Publications Inc.
- Bhaskar, R (1978) *A Realist Theory of Science*. Sussex: The Harvester Press.
- (1989) *Reclaiming Reality. A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.
- Biography and Society*. (1981) Bertaux, D (red.). London: Sage Publications Inc.
- Blalock, H M (1961) *Causal Inferences in Nonexperimental Research*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Bloom, J R (1990) "The relationship of social support and health", *Social Science & Medicine*. 30:635–637.
- Blumer, H (1956) "Sociological Analysis and the Variable", *American Sociological Review*. 21:683–690.
- Borup, J H, Gallego D T & Heffernan P G (1979) "Relocation and its effect on mortality", *The Gerontologist*. 19:135–140.
- Brante, T (1989) "Sociologin som vetenskap", *Sociologisk Forskning*. 2:3–14.
- Carlsson, G (1992) "Sociologin och det oförklarliga", *Sociologisk Forskning*. 3:3–11.
- Cohen, S & Wills, T A (1985) "Stress, social support, and the buffering hypothesis", *Psychological Bulletin*. 98:310–357.
- Cohen, S & Syme, S L (1985) "Issues in the study and application of social support", i Cohen, S & Syme, S L (red.), *Social Support and Health*. Orlando: Academic Press.
- Coniavitit, T (1981) *Sociologiska skolbildningar. En metodologisk textläsning*. Uppsala: Sociologiska Institutionen, Uppsala Universitet.
- (1984) *Metodologisk pluralism. Till kritiken av den existerande sociologin*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia, 22.
- Cullberg, J (1988) *Dynamisk psykiatri*. Lund: Natur och Kultur.
- (1992) *Skapar kriser. Strindbergs inferno och Dagermans*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Danermark, B & Ekström, M (1990) "Relocation and health effects on the elderly. A commented research review." *Journal of Sociology and Social Welfare*. 17:25–49.
- Denzin, N (1989) *Interpretive Biography*. London: Sage Publications.
- Ehn, B (1992) "Livet som intervjukonstruktion", i Tigerstedt, C, Roos, J P & Vilkkö, A (red.), *Självbiografi, kultur, liv*. Järfälla: Symposium.
- Ekström, M (1991) "Metodologi och svensk sociologi. Några kritiska reflektioner", *Sociologisk Forskning*. 2:65–74.
- (1992) "Causal explanation of social action. The contribution of Max Weber and critical realism to a generative view of causal explanation in social science", *Acta Sociologica*. 35:107–122.
- Erikson, E H (1988) *Ungdomens identitetskriser*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Giddens, A (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Glaser, B G & Strauss, A L (1965) "Awareness contexts and social interaction", *American Sociological Review*. 29:669–679.
- (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine Publishing Company.
- Goffman, E (1986) *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Hansson, B (1988) *Social Network, Social Support and Health in Elderly Men. A Population Study*. Malmö: Department of Community Health Sciences, Lund University.
- Hellevik, O (1980) *Kausal analyse av krystabeller*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holme, I M & Solvang, B K (1991) *Forskningsmetodik. Om kvalitativa och kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur.

- Israel, J (1971) *Alienation. Från Marx till modern sociologi*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- (1980) *Språkets dialektik och dialektikens språk*. Stockholm: Esselte studium AB.
- Jensen, A O & Jensen, HS (1976) *Medicinsk vetenskapsteori*. Köpenhamn: Christian Ejlers' Forlag.
- Kessler, RC & Cleary, PD (1980) "Social class and psychological distress", *American Sociological Review*. 45:463–478.
- Lawton, MP (1977) "The impact of the environment on aging and behavior", i Birren, JE & Schaie, KW (red.), *Handbook of the Psychology of Aging*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Lieberson, S (1985) *Making it Count. The Improvement of Social Research*. London: University of California Press.
- Lundberg, O (1988) *Causal Explanations for Class Inequality in Health – An Empirical Analysis*. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms Universitet.
- (1990) *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms Universitet (Akademisk avhandling).
- Lundberg, O & Vågerö, D (1988) "En svensk sociologi på medicinens område", *Sociologisk Forskning*. 25:47–62.
- Lundmark, L (1989) *Tidens gång och tidens värde*. Författarförlaget.
- Manicas, PT (1989) "Explanation and quantification", i Glassner, B & Moreno, JD (red.), *Qualitative-Quantitative Distinction in the Social Sciences*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Mechanic, D (1989) "Medical sociology: Some tensions among theory, method and substance", *Journal of Health and Social Behavior*. 30:147–160.
- Miettinen, OS (1985) *Theoretical Epidemiology. Principles of Occurrences Research in Medicine*. New York: John Wiley & Sons.
- Mirowsky, J & Ross, CE (1989) *Social Causes of Psychological Distress*. New York: Aldine de Gruyter.
- Najman, JM (1980) "Theories of disease causation and the concept of general susceptibility", *Social Science & Medicine*. 14:231–237.
- O'Reilly, P (1988) "Methodological issues in social support and social network research", *Social Science & Medicine*. 26:863–873.
- Patomäki, H (1991) "Concepts of 'action', 'structure' and 'power' in 'critical social realism': A positive and reconstructive critique", *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 21:221–250.
- Peterson, C & Stunkard, AJ (1989) "Personal Control and Health Promotion", *Social Science and Medicine*. 28:819–828.
- Ragin, G (1987) *The Comparative Method*. Berkeley: University of California Press.
- Ringdal, K (1987) *Kausalanalyse i samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- (1992) "Methods for multilevel analysis", *Acta Sociologica*. 35:235–243.
- Roos, JP (1992) "Livet – berättelsen – samhället: en bermudatriangel", i Tigerstedt, C, Roos, JP & Vilkkö, A (red.), *Självbiografi, kultur, liv*. Järfälla: Symposium.
- Ross, CE & Mirowsky, J (1989) "Explaining the social patterns of depression: Control and problem solving-or support and talking?", *Journal of Health and Social Behavior*. 30:206–219.
- Rothman, KJ (1976) "Causes", *American Journal of Epidemiology*. 104:587–592.
- (1986) *Modern Epidemiology*. Boston: Little, Brown and Company.
- Sayer, A (1992) *Methods in Social Science. A Realist Approach*. London: Routledge.
- (1989) "The 'new' regional geography and problems of narrative", *Society and Space*. 7:253–276.
- Seeman, M (1959) "On the meaning of alienation", *American Sociological Review*. 24:783–791.

- Shumaker, SA & Brownell, A (1984) "Social support: An introduction to a complex phenomenon", *Journal of Social Issues*. 4:1-9.
- Strauss, AL (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sudman, S (1989) "Comment on medical sociology: Some tensions among theory, method, and substance", *Journal of Health and Social Behavior*. 30:161-162.
- Susser, M (1973) *Causal Thinking in the Health Sciences. Concepts and Strategies in Epidemiology*. New York: Oxford University Press.
- Therborn, G (1991) "Cultural belonging, structural location and human action. Explanation in sociology and in social science", *Acta Sociologica*. 34:177-191.
- Thoits, AP (1982) "Conceptual, methodological, and theoretical problems in studying social support as a buffer against life stress", *Journal of Health and Social Behavior*. 23:145-159.
- Turner, JH (1987) "Analytical theorizing", i Giddens, A & Turner, JH (red.), *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Weed, DL (1986) "On the logic of causal inference", *American Journal of Epidemiology*. 123:965-979.
- Wulff, HR, Pedersen, SA & Rosenberg, R (1990) *Philosophy of Medicine. An Introduction*. Oxford: Blackwell Scientific Publications.

SUMMARY

Mats Ekström

Sociological Explanation and the Limits of Variable Analysis. A Critical Analysis with Examples from Medical Sociology.

In this article there is presented a critical analysis of variable-oriented methodology and its possibilities of generating sociological explanations, this with concrete examples from medical sociology. Three types of causal explanations are identified: (1) causality as quantitative distributions, (2) causality as substantial and contextual relations and processes, and (3) causality as abstract properties and mechanisms. These types of causality correspond to different dimensions of the object of sociology. The article brings into focus the limited possibilities of variable analysis when it comes to: (1) bridging the often large gap between abstract structures and contextual observable actions and conditions, (2) paying regard to the contextual constitution of social properties, (3) providing new knowledge concerning the substantive content of causal relations and processes, (4) creating quasi-experimental closures anchored in the open and complex social reality, and (5) providing knowledge of internal relations and of dynamic and creative processes.

Valfrihet och välfärd – En diskussion och analys av det liberala valfrihetsbegreppet*

PIA FORSBERG

Sociologiska Institutionen, Lunds universitet

”Varje ingrepp i medborgarnas liv, varje reglering, varje skatt, försvårar planer och dödar livsprojekt. Det behövs mer frihet. Mycket mer.”

(Ur *Idéer för vår framtid*, Moderata Samlingspartiet 1990:65)

Vid regeringsskiftet i oktober 1991 utlovade den nya statsministern Carl Bildt en valfrihetsrevolution inom välfärdspolitiken. Nu, sade han, är kollektivismens tid slut. 1990-talet kommer att vara den individuella frihetens decennium i Sverige. Visionen om valfrihet har moderaterna med växande styrka fört fram sedan början av 70-talet. Behovet av ett systemskifte inom välfärdspolitiken framställdes under 80-talet som allt nödvändigare och nu i 90-talets början har retorik omsatts till handling. Den ”svenska modellen” måste ersättas av en ny; den tröga, dyra, byråkratiska, odemokratiska och ineffektiva offentliga sektorn måste monteras ner och ersättas av en marknad som genom privatiseringar, konkurrens och minskade regleringar skapar mångfald och valfrihet.

Idag ser vi hur moderaternas valfrihetsprojekt börjar ta form. Det sker många förändringar i de kommunala och statliga verksamheterna och regeringens ”systemskifte” är avsett att beröra flera av våra stora socialförsäkringssystem och välfärdsprogram. Min avsikt är att försöka finna ett sätt att *förstå* innebörden i det valfrihetsbegrepp som ligger till grund för de förändringar som sker idag.

En sociologisk tolkning och analys av det liberala valfrihetsbegreppet leder till (minst) två slags frågor:

1. Hur långt kan sociala tjänster, som också är direkta sociala relationer, ”marknadifieras”? Vad händer när dessa sociala relationer ska fungera inom en marknadsekonomisk kontext? Vad innebär det för dessa marknadsanpassade lösningar att relationerna faktiskt är sociala relationer?

2. Vilka blir valfrihetsrevolutionens indirekta sociala konsekvenser? Leder systemet verkligen till valfrihet, effektivitet och kvalitet? Får det ytterligare konsekvenser och i så fall vilka?

Den lilla världen och den stora världen

Utgångspunkt för min diskussion om välfärdsstaten här är att se samhällsutveckling och samhällsförändring som ett förhållande och samspel mellan *stat*, *marknad* och *familj* (Se t ex Esping-Andersen 1990 och Olofsson 1988). Det systemskifte inom välfärdspolitiken som moderaterna nu inlett innebär förväntningar och krav på nya roller och nya funktioner för såväl stat, marknad och familj. Statens (och politikens) inflytande ska minska, marknadens roll ska stärkas och familjen ska återupprättas som den centrala enheten för omsorg och omvårdnad. Den familjepolitik som moderaterna för fram idag vilar alltså samtidigt på två till synes oförenliga krav: å ena sidan kravet på "*mer familj*", å andra sidan kravet på "*mer marknad*".

Dessa båda krav kan moderaterna förena genom att dela upp samhället i *den lilla världen* och *den stora världen* och kravet på att båda dessa världar måste stärkas i de funktioner de bäst behärskar. Moderaternas framtidsgrupp under ledning av Hans Zetterberg tecknar följande bild av de två världarna (Idéer för vår framtid 1990): I den lilla världen är familjen den viktigaste enheten. Bland vänner, bekanta och arbetskamrater kan individen uppleva kärlek, vänskap och samhörighet och här finns engagemanget och ansvaret. Här ligger välfärdens "första frontlinje". Bara när den lilla världen drabbas av "emotionell kortslutning", eller för dem som inte har någon liten värld, behövs en "andra frontlinje" för välfärden: en generell tillgång till välfärd på den stora världens villkor. Det är en fördel ju mer av denna välfärd som kan arrangeras med hjälp av marknaden istället för av byråkratin.

Problemet vad gäller välfärden är att familjen förlorat åtskilliga av de traditionella uppgifterna till den stora världen, och då till välfärdsbyråkratin. Det är inte bara så att de offentliga byråkratierna har planushållningens vanliga svagheter; ineffektivitet och köer. Det egentliga problemet ligger djupare, menar framtidsgruppen. Utvecklingen av efterkrigstidens välfärdsbyråkratier har lett till att ansvaret för, och besluten i, många av de vardagsnära frågorna har tagits ifrån dem som besluten närmast berör. Slutsatsen blir att det viktigaste i den lilla världen, familjen måste stärkas. Det viktigaste i den stora världen, marknaden, måste också stärkas.

Valfriheten rymmer således två aspekter eller dimensioner: dels ska familjen stärkas *gentemot* den stora världen (genom ett vårdnadsbidrag), dels ska familjen få mer resurser och makt *inom* den stora världen (genom en barnomsorgscheck).

”Valfrihetsrevolutionen”

I den borgerliga regeringsförklaringen angavs att en av de fyra stora uppgifter som kommer att dominera regeringens arbete är att inleda en ”valfrihetsrevolution inom välfärdspolitiken”. Staten ska ha det yttersta ansvaret för en grundläggande trygghet vid arbetslöshet, sjukdom, ålderdom och handikapp, och dessa insatser ska även i framtiden till största delen finansieras gemensamt. Däremot finns det ingen anledning att själva produktionen alltid ska ske i offentlig regi:

”Att skilja på offentlig kontroll och finansiering å den ena sidan och en fri produktion med enskilda, kooperativa och offentliga producenter å den andra blir därför den grundläggande principen för förnyelsen av de olika välfärdssystemen.” (Prot. 1991/92:6)

Redan i regeringsförklaringen aviserar också den borgerliga regeringen de medel varigenom man avser uppnå valfrihet inom familjepolitiken: privata daghem, barnomsorgspeng, skattelättnader och vårdnadsbidrag. Dessa ambitioner följs också upp i den ”valfrihetsproposition” om valfrihet inom barnomsorg som senare antogs av riksdagen.

Privata daghem eller offentliga, vårdnadsbidrag eller föräldraförsäkring – dessa olika *familjepolitiska policyinstrument* väljs av de politiska partierna utifrån en ideologisk bedömning av om de vill använda sig av ett visst instrument eller inte (Hinnfors 1992). Frågan blir då: vilka är de ideologiska bedömningar och värderingar som legat till grund för, och ligger till grund för, moderata samlingspartiets familjepolitik? I partiets ideologiska historia kan man finna både konstanta värderingar, t ex motståndet mot statligt ingripande och mot den offentliga sektorn, men också förändrade ideologiska ståndpunkter, till exempel synen på familjens roll. Från att ha framhållit partiets konservativa särdrag, eller en syntes mellan konservativa och liberala traditioner, har moderaterna alltmer glidit över mot traditionella liberala värderingar.

”Man måste också konstatera att förändringarna är så kraftiga att det är fullt rimligt att tala om att partiets ideologi är en annan under Adelsons tid än den var under Lindmans era.” (Hylén 1991:262)

Att moderata samlingspartiet allt mer och i allt högre hastighet rört sig från de traditionella konservativa värderingarna mot de liberala får betydelse också för deras syn på frihet och valfrihet.

Moderaternas socialpolitiska ideologi

Om man ser tillbaka på den social- och familjepolitik som moderaterna fört de senaste decennierna kan man sammanfattningsvis säga att ett genomgående krav har varit frihet från staten och från offentliga lösningar (Hylén 1991, Hinnfors 1992). Familjens och individens eget ansvar för

sin ekonomiska och sociala situation har hela tiden betonats. Samhälleliga insatser ska begränsas till ett grundskydd åt de sämst ställda och till åtgärder som underlättar för människan att hjälpa sig själv. Barne- och barnomsorgen har varit, och är fortfarande, ett område där familjen ska ta ansvar, inte politiker och tjänstemän i den offentliga sektorn. En viktig förändring i moderaternas ideologiska historia är dock förskjutningen mot mer liberala värderingar. Partiets människo-, samhälls-, ekonomi- och moralsyn har kommit att allt starkare betona individen och marknaden på kollektivets bekostnad (Hylén 1991).

Det moderata kravet på frihet för individen och det ständiga påpekandet om vikten av valfrihet har inte enbart sin grund i ett frihetspatos. Under 1980-talet återkommer också ofta föreställningen att friheten också gynnar den sociala tryggheten (Hylén 1991). Påverkade av en rad nya ekonomiska teorier och den internationella "nyhögern" blir de eftertraktade målen mer marknadsekonomi, färre regleringar, lägre skatter, minskad offentlig sektor etc. Marknadsekonomi är det bästa systemet för ekonomisk tillväxt och trygghet. Dessa teorier sammanfaller också med de nya idéerna inom socialpolitiken: tryggheten kan ökas om marknadsekonomiska lösningar får tillämpas även inom det socialpolitiska området.

"Valfriheten blir alltså inte bara ett frihetskrav, inte bara ett mål i sig själv. För moderaterna blir det dessutom ett trygghetskrav." (Hylén 1991:247)

"Visioner om valfrihet"

I Malmö liksom inom många andra kommuner i landet tar sig nu förändringarna inom barnomsorgen konkreta uttryck. Ett förslag om en ny barnomsorgsorganisation vandrar fram och tillbaka och väntar på slutgiltig utformning. Enligt det borgerliga förslaget ska en barnomsorgscheck införas som tillsammans med kommunala resultatenheter och former för kommunal auktorisation av familjedaghem utgör det verktyg som enligt det drivande partiet moderaterna ska skapa valfrihet, ökad kvalitet och effektivitet i Malmös barnomsorg. Tanken är att föräldrarna med en check i sin hand kan välja mellan kommunala och privata daghem. För att skapa platser har åldersgräns införts (arton månader) samt att föräldralediga och arbetslösa mister sin plats under en viss tid.

Per Andersson, politisk sekreterare åt det moderata socialkommunalrådet Lena Jarnbring var den som arbetade fram förslaget om barnomsorgscheck i Malmö. I hans vision om en framtida valfrihet kan man spåra flera av de liberala ideologiska grundantagandena om samspelet mellan marknad, stat och familj. Här följer ett utdrag ur en intervju som gjordes för att försöka förstå vad det är som besjälar formgivarna

bakom systemskiftet. Hur formulerar de själva valfrihetsprojektet?

Per Andersson beskriver förslaget till barnomsorgspeng som ett rättvist system. Detta eftersom alla föräldrar med barn över arton månader får samma belopp, en "grundplåt" som de kan köpa barnomsorg för var de vill. Därmed, menar han, får alla föräldrar också lika möjligheter att välja var de vill att deras barn ska vistats på dagarna. Men det är inte i första hand rättviseskäl som motiverar den nya organisationen. För Per Andersson är det övergripande målet att skapa möjligheter till valfrihet:

"Med det här systemet vinner man framför allt att föräldrarna gör det aktiva valet. Dels kan de välja vilken form av barnomsorg de vill ha, dels kan de löpande ompröva sitt val."

Den möjligheten finns visserligen redan idag. Men detta innebär ändå inte valfrihet, menar Per Andersson. Vad som saknas är konkurrens, det är enbart genom fri konkurrens som verklig valfrihet kan skapas. Vad är det då som säger att konkurrens med automatik leder till kvalitet och effektivitet?

"All erfarenhet visar att konkurrensen stimulerar. (...) Jag tillhör inte dom som förordar privatiseringar för privatiseringarnas egen skull, men jag tror att man kan stimulera vandrarna, vilket gör att kvaliteten på verksamheten ökar totalt sett. Jag tror vi får se en anorlunda verksamhet växa fram utöver den som finns idag. Vi har fått en likriktning, en strömlinjeformad barnomsorg ... nu kommer man att få se en trend där det blir tillåtet att profilera sig."

Med marknadens hjälp kommer problemet med de stora barngrupperna "att reglera sig själv" om ett par år. Antalet barn på varje avdelning kommer då att minska – "av sig själv":

"Som politiker måste man ha en vision, min vision är att jag tror inte att vi kommer att ha 18–19 barn på avdelningarna i framtiden. Jag tror att marknaden kommer att kräva mindre barngrupper, företagen får anpassa sig efter det. (...) Ju fler privata alternativ som finns, ju fler möjligheter att välja bort. Det finns inte ett privat dagis som har 18 barn på en avdelning!"

Första gången jag frågar om Per Andersson kan se någon som helst risk för segregation och ojämlikhet svarar han ett bestämt nej.

"En av grundpelarna är ju checkvärdet, och det ger alla en chans att få plats, även barn med särskilda behov."

Någon risk för att barn med särskilda behov, tex barn med vissa handikapp eller barn som placeras med social förtur kommer att hamna utanför de privata daghemmen tror han alltså inte finns. Men kommer systemet att tillåta att de privata daghemmen tar ut extra föräldraavgifter?

"Ja, föräldraavgifterna lägger vi oss inte i. För de kommunala enheterna måste vi fastställa taxorna, men inte för de privata. (...) Det vore fel att gå in och enhetliggöra alla barnomsorgsavgifter. Det vore alldeles fel."

Kritikerna menar att möjligheten att ta ut extra avgifter kommer att le-

da till att bara de som har råd kan köpa sig en annan, och kanske också bättre, barnomsorg. Men det ser inte Per Andersson som någon risk:

”I lagtexten står det att föräldraavgiften får inte vara oskäligt hög. Allt är relativt (...). Jag kan tänka mig att ett dagis som tex har djur har sådana merkostnader att de också kan ta ut högre avgifter.”

I och med att den centrala kön försvinner kommer det dock inte att finnas någon möjlighet att köa sig fram till en plats på ”djurdagiset”. Enda chansen blir att betala den extra avgift i månaden per barn som detta daghem anser sig tvunget att ta ut. Betyder inte det att de föräldrar som inte har ekonomiska möjligheter står helt utan möjlighet att faktiskt utnyttja sin valfrihet och välja ”djurdagiset”?

”Nej, jag tror inte effekterna blir så stora. Djurdagiset kan inte ta ut så mycket mer eftersom marknaden säger ifrån.”

Men djurdagiset kan ju *bara* köpas för pengar, inga andra möjligheter finns att skaffa sig en plats där. Innebär inte det att vissa utestängs från denna valmöjlighet?

”Jo, det blir en konsekvens ...”

Men, tillägger Per Andersson:

”Ditt exempel handlar om inkomstskillnader och familjeekonomi, även andra saker spelar in. Den familj som inte kan välja det här djurdagiset råkar förmodligen ut för massor av liknande anti-val i vardagen.”

Det aktiva valet är alltså det ständigt återkommande och avgörande skälet för barnomsorgsprojektet i Malmö. Den viktigaste utgångspunkten för Per Andersson är att få en barnomsorg som tillgodoser föräldrarnas krav.

”Huvudskälet till varför man som moderat eller folkpartist eller borgerlig politiker satt igång detta är att man menar att detta systemet har en valfrihetsaspekt ... plus att kunna spara pengar administrativt sett. (...) Den kommunala barnomsorgen i Malmö fungerar väldigt bra. I en undersökning för några år sedan sa sig ungefär 87 procent vara mycket nöjda med sin barnomsorg. Det är ett dilemma – och detta är en högst personlig värdering – att som politiker ge sig in på ett område där alla är nöjda och där många är så oroliga för att det ska bli en försämring.”

Ett par kommentarer till intervjun kan vara på sin plats. Intressant är att man i Malmö sjösätter en ny organisation trots att det stora flertalet föräldrar förklarar sig nöjda med den barnomsorg de har idag. Det är ett ”dilemma”, som Per Andersson uttrycker det. Förklaringen till varför man ändrar i en organisation som fungerar bra är, som jag ser det, främst föranlett av en strävan att uppfylla ett annat mål, nämligen privatisering. Privatisering är *ett mål i sig* för moderata samlingspartiet. Enligt Per Andersson kan valfrihet inte uppnås utan konkurrens, och konkurrens kan inte uppnås utan en marknad med både privata och offentliga daghem.

I intervjun ger Per Andersson också ett exempel på den liberala föreställningen om marknadens ”osynliga hand” som sammanför alla enskilda beslut och enskilda handlingar till ett resultat som gynnar den totala verksamheten: marknaden kommer själv att reglera barngruppernas storlek, marknaden kommer själv att pressa ner föräldraavgifterna, marknaden kommer själv att skapa mångfald . . .

Diskussionen om risken för segregation och ojämlikhet är också intressant. Första gången Per Andersson får frågan om det föreslagna nya systemet inte offrar jämlikheten för valfriheten svarar han med ett bestämt nej. I slutändan konstaterar han dock att konsekvensen blir sannolikt den att de som inte har råd att betala extra avgifter kommer att utestängas från de dagis som driver en extra kostsam verksamhet. Men, tillägger han, det är förmodligen samma föräldrar som inte kan utnyttja valfriheten inom barnomsorgsmarknaden som ”tvingas göra en massa andra anti-val i vardagen”. Att skapa valfrihet för denna grupp av föräldrar tycks åvila andra sociala eller ekonomiska institutioner. Det åligger inte barnomsorgen att utjämna inkomstskillnader och andra former av nödvändigt kapital.

Hinder och möjligheter för valfrihet

I det följande kommer jag att granska den politiska diskurs som ligger till grund för det moderata valfrihetsprojektet. Jag menar att man med hjälp av sociologiska begrepp och teorier kan få en mer begriplig bild av de möjligheter och begränsningar som ett på marknadsstyrning baserat valfrihetsprojekt innehåller.

Låt oss först konstatera vad det är som upplevs vara problemet med dagens barnomsorg. Vad är det som föranleder behovet av en valfrihetsrevolution? Problemet i det nuvarande offentliga systemet kan sammanfattas så här:

1. Det är *orättvist*, alla får vara med och betala men bara de lyckligt lottade får någon service. Systemet är orättvist dels därför att endast de som har kommunal barnomsorg subventioneras av stat och kommun. Men även inom systemet, bland de som utnyttjar den kommunala omsorgen, finns orättvisor. Således hade 71 procent av SACO/SR-medlemmarnas barn plats i kommunal barnomsorg mot 46 procent av LO-medlemmarnas barn 1984/85, enligt en ofta citerad rapport från LO.

2. Flertalet föräldrar är *maktlösa*, de har små möjligheter att påverka när de ska få barnomsorg, var och hur. Till detta kommer maktlöshet i form av en icke reellt existerande möjlighet att välja pedagogisk inriktning samt rädslan att framföra kritik till barnomsorgspersonalen.

3. systemet är *dyrt* och ineffektivt

4. systemet är för *byråkratiskt*. I stället för en direkt relation mellan föräldrar och förskolepersonal får såväl föräldrar som personal kommunicera med en svårbegriplig administration.

Kritiken mot de offentliga tjänstemonopolen har funnits under lång tid, och kommer från både höger och vänster. De ovan citerade problemen, formulerade av en liberal debattredaktör, kan sägas utgöra den borgerliga diagnosen av dagens offentliga barnomsorg (Andréason 1990:17). Låt oss så gå tillbaka till lösningen, och till den lilla och den stora världen. Hans Zetterberg skriver:

”En välfärdsmarknad är smidigare än en välfärdsbyråkrati. Men ingendera kan ersätta den lilla världens kärlek och omsorg. *Välfärdsmarknaden* har dock ett försteg genom att den tillåter *den lilla världen att vara med och bestämma* vilken barnomsorg, vård, eller arrangemang för äldrens dar man ska få. Besluten sker vid köksborden, inte i statsmaktens kontor. Välfärdsmarknaden *samspelar bättre* med den lilla världen än vad välfärdsbyråkratin kan göra.” (Zetterberg 1990:514, min kursivering)

Detta citat får tjäna som utgångspunkt för min diskussion om det liberala valfrihetsbegreppet här. Vad Hans Zetterberg egentligen säger är (1) att marknaden är bättre än den offentliga sektorn eftersom den tillåter familjen att *vara med och bestämma*, och (2) att *marknaden samspelar bättre* med familjen än politiken. Hans Zetterberg fortsätter:

”Vi har länge argumenterat för valfrihet. Valfrihet innebär att det finns många som konkurrerar om att ge medborgarna välfärd. Vi måste öppna marknader för välfärd, även för den offentligt finansierade välfärden. (. . .) I ett sådant system blir medborgaren – fattig som rik – viktig för den som driver barnomsorg, skola, vård och hemtjänst. Köerna försvinner, hämmande regler tas bort, resurserna utnyttjas, allt blir effektivare.” (Zetterberg 1990:513)

En välfärdsmarknad skulle alltså vidare innebära (3) *jämlikhet*, fattig som rik får samma möjlighet till påverkan. Dessutom innebär konkurrens mellan offentliga producenter sinsemellan och mellan offentliga och privata producenter (4) *ökad effektivitet och kvalitet*.

De första slutsatserna uttalar något om relationen mellan familj och marknad, de andra slutsatserna uttrycker konsekvenser av valfrihetspolitiken. Jag kommer nu att granska dessa slutsatser, som jag menar är ensidiga. Det finns, som jag ser det, minst två problem som inte ställs i den liberala teorin:

1. Jag menar att varje försök att utvidga föräldrars valfrihet och möjligheter att påverka inom barnomsorgen måste utgå från det *egenartade* för just barnomsorgen. Ett sådant särdrag för barnomsorgen som samhällelig institution är karaktären på de relationer som uppstår i mötet mellan familj och stat/marknad. Dessa relationer måste förstås som *sociala relationer*, och inte som strikt ekonomiska relationer, vilket de liberala mikroekonomiska teorierna utgår ifrån. Inom barnomsorgen är man som förälder (och personal) in dragen i en väv av sociala relationer,

relationer som påverkar också andra aspekter av livet. En marknadsstyrd barnomsorg är både beroende av och påverkas av det faktum att "konsumenter" och "producenter" etablerar dessa relationer.

2. Jag menar också att den grundprincip för makt och inflytande över den egna situationen som det liberala valfrihetsprojektet bygger på, nämligen att "rösta med fötterna", eller styrning via exit, också är förbunden med sina speciella svårigheter och kan få oförutsedda och *indirekta sociala konsekvenser*. Relationen marknad-stat-familj är betydelsefull för vilka konsekvenser en social tjänst eller social institution får för människan och samhället i stort. En fullt ut offentlig barnomsorgsorganisation eller en barnomsorgsmarknad får med all sannolikhet vissa, och skilda, indirekta sociala effekter.

Barnomsorgens egenart

Frågan är först om och hur man kan tillämpa ett marknadssystem på barnomsorgen. Vilka är barnomsorgens *särdrag*, och hur påverkar dessa särdrag eller egenheter möjligheten till en väl fungerande barnomsorgsmarknad? Det barnomsorgssystem som förordas av de borgerliga partierna liknar det vi idag tillämpar inom tandvården. Denna regleras offentligt av socialstyrelsen, finansieras offentligt genom tandvårdsförsäkringen men produceras såväl offentligt som privat. Tandvården brukar därför lyftas fram som ett exempel på ett område där privatisering av en offentlig tjänst inte inneburit det hot mot välfärden och de sociala rättigheterna som kritikerna befarar.¹ Men betyder detta att principen omedelbart är överflyttbar till barnomsorgens område? Är tandvård och barnomsorg jämförbara sociala tjänster? Vilka drag särskiljer eventuellt barnomsorgen från andra sociala tjänster?

Det är relativt lätt att få tillgång till tandvård. Såväl folktandvård som privata tandläkares mottagningar står öppna för mig, och numera är köerna inte långa till någon av dem. Till tandläkaren går jag förhoppningsvis inte mer än en gång per år för kontroll av mina tänder, troligtvis dock oftare. Jag är beroende av tandläkarens kunskap och yrkeskicklighet men någon djupare relation utvecklar vi inte. Efter fullgjord behandling kan jag lämna tandläkaren utan att han eller hon fortsätter att påverka mitt dagliga liv. Jag betalar mina procent av räkningen, resten står tandvårdsförsäkringen för. Anser jag att kostnaderna blir för höga kan jag inget göra: taxorna är desamma för såväl de privata tandläkarna som folktandvården. Anser jag att kvaliteten på arbetet eller relationen är dålig kan jag visa mitt missnöje genom att byta tandläkare. Det är inte heller så svårt. Vår relation är av sådan art att tandläkaren för mig är ganska utbytbar. Och för att hitta en ny krävs varken

någon större kunskap eller arbetsinsats. Det är bara att lyfta telefonluren och boka tid hos någon annan.

Med vår dotters barnomsorg förhåller det sig annorlunda. Vi lämnar och hämtar Sofia på dagis varje dag. Hon tillbringar en stor del av sitt liv på daghemmet. Sju timmar om dagen, fem dagar i veckan i fyra-fem år. På dagis dras vi in i ett nätverk av relationer. Dels relationen mellan oss föräldrar och personalen. Dels relationen mellan Sofia och varje personal för sig, relationerna mellan Sofia och de andra barnen, mellan oss och de andra föräldrarna, mellan föräldragruppen och personalgruppen . . . Varje relation är betydelsefull och påverkar oss långt utanför daghemmets väggar. Att byta dagis, byta personal, byta kompisar är inte lika lätt som att byta tandläkare. De band som binder oss till dagiset är av betydligt mer komplicerad art. Tanken bakom en barnomsorgsmarknad är att vi som föräldrar genom att fritt välja bland utbudet ska ha makt att styra över verksamheten med vår efterfrågan. Då bör vi emellertid också snabbt kunna lämna ett dagis och snabbt kunna få en ny form av barnomsorg som passar oss bättre. Detta kräver dels att jag har möjlighet att lämna den barnomsorg jag är missnöjd med. Jag måste alltså ha kunskap, mod eller vilja att konfrontera personal och mitt barn med problemet. Jag måste också ha kunskap om det utbud som finns att välja bland. När jag väl har bestämt mig för att byta dagis, dvs "uttrycka mina preferenser på marknaden", måste det finnas en marknad där mina behov snabbt kan fångas upp. Vi måste snabbt kunna få en ny plats till vårt barn på ett annat daghem, samtidigt som andra föräldrar lämnar eller går över till detta nya dagis eller vårt gamla eller ett annat . . . I all denna turbulens ska vårt dagis liksom alla andra behålla både kvalitet och effektivitet.

Det svåra valet . . .

Tandvård och barnomsorg tycks inte överensstämma på många punkter vad gäller deras karaktär som sociala tjänster eller vad gäller karaktären på de relationer som etableras. Antagandet att "det är en fördel ju mera av den stora världens omsorg som kan arrangeras med hjälp av marknaden" (Idéer för vår framtid, 1990:75) tycks inte ta hänsyn till att resultatet i fråga om kvalitet, trygghet och effektivitet är avhängigt vilken typ av tjänst det är fråga om. Detta faktum påverkar givetvis också min vilja, förmåga och möjlighet att "välja bort" den ena för en annan. Det är svårt att handla helt rationellt när så mycket känslor finns med. Mitt val och mina handlingar är tvärtom *sammansatta*, de drivs av olika motiv, medvetna och omedvetna, förnuftsmässiga och känslostyrda. Moral, känslor och sociala bindningar spelar en stor och viktig roll i vå-

ra handlingar menar tex Etzioni (1988) i sin modell över valet, handlingen och drivkrafterna bakom dessa. Enligt den liberala bilden av människan och valet handlar vi dock rationellt och förnuftsmissigt. Bakom en del av den förändring som barnomsorgen idag genomgår ligger också antagandet att föräldrar kan fatta rationella beslut om vilken barnomsorg de behöver och vill ha (Sundell & Bennet 1992). Detta är dock ett antagande som få undersökt empiriskt.²

Det oåterkalleliga valet . . .

Det är emellertid inte bara karaktären på de relationer som etableras inom barnomsorgen som är att betrakta som utmärkande drag. Också själva valets eller handlingens *konsekvenser* har egenartade drag. Casten von Otter urskiljer ett antal villkor för att efterfrågan på en viss ”vara” faktiskt ska spegla människornas preferenser på det sätt som antas i den liberala ekonomiska teorin. Bland annat krävs att det måste finnas en viss frekvens av köp- och försäljningstillfällen. Detta är en förutsättning för trial-and-error-principen. Vidare bör skadorna av eventuella felaktiga beslut vara möjliga att reparera eller vara obetydliga. Utbildning och sjukvård handlar dock ofta om så allvarliga ting för den enskilde att konsekvenserna av felval ofta är irreversibla. Konsumenten måste också ha en rimlig chans att få goda kunskaper om vad det är han köper och hur det han köper förhåller sig till hans behov. Om producenten har nära nog kunskapsmonopol – eller om kunden har svårt att bedöma giltigheten av olika producenters påståenden – blir marknadsbesluten ofta irrationella.

”Många av de tjänster välfärdsstaten tillhandahåller för närvarande tillfredsställer inte dessa krav. På logiska grunder kan man då säga att marknadsmekanismerna inte skulle klara av att tillhandahålla dem på ett ur konsumenternas synpunkt rationellt sätt.” (von Otter 1988:649)

Ytterligare ett allvarligt problem med marknadslösningar inom fältet för mänsklig reproduktion är alltså också att många beslut eller val är *irreversibla* (Therborn 1987). Det tycks alltså som om gränsen mellan ”det sociala” och ”det ekonomiska” måste sättas någonstans. Någonstans övergår karaktären på relationerna människor emellan och karaktären på handlingen och valet från att vara ekonomiskt rationell till att bli betydligt mer komplicerat social.

Valfrihet som mål och medel

Låt oss nu gå vidare och granska antagandet om att marknadslösningar inom välfärdspolitiken leder till valfrihet, effektivitet och kvalitet, dvs barnomsorgsmarknadens konsekvenser. Med marknadslösningar menas

alltså i detta sammanhang (1) att dörrarna öppnas för privat och enskilt drivna daghem som sinsemellan och tillsammans med de offentligt drivna daghemmen konkurrerar om kunderna eller föräldrarna, (2) att föräldrarna med hjälp av en barnomsorgscheck fritt kan köpa de tjänster de önskar på en barnomsorgsmarknad och (3) utvecklingen att omvandla de kommunala (dvs offentliga) producenterna till företagsliknande "resultatenheter" och de politiska (dvs offentliga) organen till marknadsstyrda "beställarnämnder".

Begreppet privatisering är alltså inte entydigt. I moderaternas nuvarande utformning är det i första hand produktionsledet, inte finansiering och reglering av barnomsorgen, som överlämnas till marknaden. Men huvudpoängen i det moderata valfrihetsprojektet är trots allt att det statliga och kommunala politiska inflytandet över barnomsorgen så långt som möjligt ska minskas – föräldrarna vet själva bäst vilken barnomsorg de behöver och önskar, personalen vet själva bäst hur verksamheten på daghemmen ska utformas och marknadens "osynliga hand" kommer bättre att leda till såväl effektivitet som kvalitet.

Exit och voice

Valfrihet ses alltså dels som ett *mål* men också som ett *medel*. Valfriheten är ett redskap för individen dels för att kunna få vad hon vill ha, men också ett medel för att kunna påverka och styra verksamheten. Genom att välja bort det ena för det andra, "rösta med fötterna", får hon dels det hon helst vill ha, dels ett maktmedel i sina händer (eller fötter). Frågan blir då vilka hinder och möjligheter som finns i praktiken för att valfriheten ska kunna fungera på detta sätt inom barnomsorgens område. I det liberala valfrihetsprojektet betraktas detta sätt att utöva styrning som det bästa och dessutom som oproblemiskt. Att marknadsstyrning, lika väl som politisk styrning, är förknippad med sina speciella svårigheter och får sina speciella konsekvenser för väljandets och handlingens möjligheter ska jag diskutera här.

Skillnaden mellan ett offentligt system och ett marknadssystem kan uttryckas som en skillnad mellan medborgarnas möjligheter att utöva *ekonomisk* och *politisk styrning*, eller, för att anknyta till Albert Hirschmans begrepp, som en skillnad mellan *exit* och *voice*.³ Hirschman konstaterar att

"Uppdelningen i två kontrasterande men därför inte varandra uteslutande kategorier, sorti och protest, skulle vara påfallande enkel om den inte speglade en mer fundamental åtskillnad – den mellan ekonomi och politik." (Hirschman 1972:27)

Det svenska välfärdssystemet bygger till stor del på (eller har hittills byggt på) politiska styrningsmekanismer. Statsvetaren Bo Rothstein be-

tecknar det svenska välfärdsbygget som präglat av "den sociala ingenjörskonstens reformpolitiska ideologi" där statens och politikens handlingsområde är gränslöst (Rothstein 1988a). Medborgarens roll i denna reformpolitiska idévärld är enligt honom dubbel: hon förväntas delta i diskussionen av de olika samhällsproblemen men däremot passivt och med förtroende finna sig i de åtgärder som verkligen vidtas av olika myndigheter för att genomföra reformen. Rothstein menar att det socialdemokratiska systemet med offentliga monopol, ramlagstiftning och expertvalde gör att den enskildes möjligheter att hävda sin rätt är liten (se text Rothstein 1988b, 1989, 1992).

Hur svårt det är att påverka dessa stora, otympliga och byråkratiska institutioner visar också bl a att maktutredningen (SOU 1990:44, s 239). Inom de sex olika områden där man ställt frågor om medborgarnas påverkansmöjligheter (arbetsmarknads-, konsument-, bostads-, barnomsorg-, skol- och sjukvårdspolitik) så upplever medborgarna sig ha minst möjligheter att påverka inom de två områden där de offentliga servicemonopolen dominerar mest, nämligen skola och sjukvård. Svaren kan ses som ett mått på möjligheten att utöva inflytande via exit, att "rösta med fötterna", dvs medborgarnas bedömningar av möjligheterna att byta till något annat alternativ.

Bo Rothstein tillhör dem som kritiserar de offentliga monopolerna och förespråkar istället inslag av privat produktion inom barnomsorgen. För att uppnå bättre styrning är det nödvändigt att skilja på politiskt ansvar och produktion, menar han (Rothstein 1989). Att huvudmannaskapet skulle vara sekundärt är en både vanlig och riskabel föreställning, menar däremot Casten von Otter (von Otter 1989). Från USA och Kanada text vet vi att de privata producenterna blir mäktiga lobbyister som försöker tvinga fram de regler och resurser de vill ha på bekostnad av text rättvisa eller kvalitet, menar han.

Casten von Otter menar att det är otillräckligt för en offentlig organisation att förlita sig på protesten eller voice som den väsentliga förändringsfaktorn. Patientinflytandet inom sjukvården måste därför enligt hans modell organiseras enligt exit-principen. von Otter konstruerar dock en ny form av exit som han kallar *lateralt återinträde*, och menar med det "ett partiellt utträde följt av ett återinträde någon annanstans inom den offentliga sektorns gränser", dvs möjligheter att välja läkare, avdelning, sjukhus eller vårdcentral som samtliga dock fortfarande tillhör det offentliga systemet (von Otter & Saltman 1990). På så sätt kan man behålla den politiska styrning över verksamheten som enligt von Otter (och till skillnaden från det liberala exit-projektet) är önskvärd.

"Skall välfärdspolitikerna kunna bevaras måste goda element i marknadsekonomin kunna inordnas i ett demokratiskt styrt politiskt system. Privatisering ser vi som en utmaning mot alltför viktiga värden i välfärdsstaten för att vara annat än en utväg av marginell be-

tildelse. Däremot har marknadskrafterna en dynamik som i rätt inramning kan tillföra offentliga organisationer mycket som är värdefullt.” (von Otter & Saltman 1990:13)

Denna modell för offentlig konkurrens innehåller alltså ett normativt drag: det existerande offentliga sjukvårdssystemets moraliska karaktär måste bevaras. Konkurrensen ska gälla offentliga marknadsandelar, inte privata vinster. Genom en flexibel budgetering där varje kommunal (eller landstingskommunal) enhet får ekonomiska resurser på grundval av dess popularitet bland de väljande patienterna/föräldrarna etc, blir det viktigt för varje enhet att profilera sig och erbjuda bra tjänster.

För kritikerna till det liberala valfrihetsprojektet är det alltså inte själva valfriheten som sådan utan frånvaron av politisk styrning som är problemet. Det finns vissa kollektiva eller samhällseliga mål (det kan tex vara att minimera risken för segregering) som inte marknaden själv kan lösa. Därför är en fortsatt politisk styrning nödvändig och önskvärd.

Makt på marknaden eller makt över marknaden?

Att ”uttrycka sina åsikter” genom att byta dagis eller genom att försöka förändra organisationen inifrån utgör alltså som jag tidigare sagt två skilda strategier för medborgarna att försöka påverka sin livssituation. Jag kommer nu att använda mig av Hirschmans båda begrepp exit (dvs att lämna en verksamhet för en annan) och voice (dvs att protestera, agera, demonstrera . . .) för att diskutera den valfrihetsstrategi som huvudsakligen bygger på exit-alternativet.

Hirschman diskuterar de två handlingsalternativen exit och voice ur flera aspekter. En viktig aspekt är vilket alternativ som är mest effektivt som *återställande mekanism*, dvs som signal till företaget eller organisationen att ett antal kunder eller medlemmar är missnöjda med kvaliteten eller priset på varan eller tjänsten. Jag har tidigare sagt att ett grundläggande motiv för ett liberalt valfrihetsprojekt som huvudsakligen baseras på exit-alternativet, är att föräldrarna genom att utnyttja sin valfrihet också antas komma att styra barnomsorgsmarknaden, och resultatet förväntas med automatik bli hög kvalitet och effektivitet. I denna mening förväntas alltså en barnomsorgscheck (dvs exit) vara effektiv som ”återställande mekanism”.

Följer man Hirschmans resonemang visar det sig emellertid att det finns flera skäl att ifrågasätta om resultatet verkligen blir det önskade, dvs om exit verkligen leder till att företaget (i detta fall daghemmet) får de signaler det behöver för att höja sin kvalitet och därmed behålla sina kunder eller locka till sig nya.

Bättre fly . . . ?

Under vilka omständigheter kommer medborgarna att använda sig av exit respektive voice? Hirschman diskuterar dels voice som en restpost vid exit: alternativet voice är det enda sätt på vilket missnöjda kunder eller medlemmar kan reagera då alternativet exit inte är möjligt. Men voice finns också som ett självständigt alternativ till exit:

”Om kunderna är tillräckligt övertygande om att protest kommer att bli effektiv kan de mycket väl uppskjuta sorti. Sålunda kan sorti betraktas som avhängigt kundernas vilja och förmåga att använda alternativ protest.” (Hirschman 1972:45)

När kan man då tänka sig att kundernas eller brukarnas vilja och förmåga att protestera är större än viljan att lämna eller byta ut varan eller tjänste? Beslutet att stanna kvar trots försämringar grundar sig alltid på (1) en tro på att egna eller andras handlingar faktiskt kan förändra företaget eller organisationen till det bättre, dvs en upplevelse av *möjlighet till påverkan* och förändring, och (2) att det av någon anledning är värt att arbeta för en förändring inom det egna företaget/organisationen A istället för att övergå till det säkrare alternativet B, dvs någon form av *värdering* till förmån för A.

För att föräldrarna skulle kunna uppmuntras att använda påverkansalternativet voice inom barnomsorgen skulle det alltså krävas att de dels upplever sig ha, och faktiskt har, någon reell möjlighet att påverka, dels att det inom systemet finns kanaler för att föra vidare och ta till vara deras synpunkter. Men varför skulle föräldrarna uppmuntras att protestera istället för att helt enkelt byta daghem? Jag sa tidigare att protesten varit och är det dominerande styrningsmedlet inom de välfärdsstatliga organisationerna. Det beror till stor del på de värderingar som legat till grund för socialdemokratins organisering av den offentliga tjänsteproduktionen. Politisk artikulering, eller voice, överensstämmer med den universalitet som är väsentlig för ett socialdemokratiskt rättvisebegrepp i välfärdsstatliga fördelningsprogram (von Otter & Saltman 1990).

”De uppmuntrar individen att se sina egna behov och önskemål i ett bredare kollektivt perspektiv och att, om han är missnöjd, inte bara se till sina egna intressen utan snarare driva fram förändringar som gynnar alla dem som är missgynnade på samma sätt.” (von Otter & Saltman 1990:53)

På samma sätt har exit betraktats som en otillfredsställande styrningsstrategi för välfärdsstatens förespråkare eftersom det strider mot dennas grundläggande målsättning. Exit har bl a av socialdemokratin betraktats som ett utträde till dyra alternativ i den privata sektorn, och därmed utom räckhåll för dem som inte har råd med dessa dyrare privata alternativ.

Hirschman diskuterar också den situation där båda alternativen exit

och voice finns tillgängliga. Också denna situation medför speciella svårigheter, menar han, och använder ett för mitt syfte belysande exempel: Han antar att de offentliga skolorna i något avseende och av vilket skäl som helst försämras. Ett ökande antal föräldrar som har möjlighet och är medvetna om betydelsen av kvalitet i utbildningen kommer då att skicka sina barn till privata skolor. Denna exit kan leda till vissa impulser för att förbättra de offentliga skolorna och därmed hålla eleverna kvar. Men denna impuls till förbättringar är mindre betydelsefull för de offentliga skolorna än den förlust de gör genom att tappa de föräldrar som skulle vara de mest motiverade och beslutsamma då det gällde att bekämpa försämringen, om de inte hade ett alternativ i privatskolorna.

”De kunder som bryr sig mest om kvaliteten hos produkten och som därför är de som skulle vara mest aktiva, pålitliga och kreativa när det gällde att protestera är också av samma skäl de första som gör sorti om en försämring inträder. En intressant del i denna iakttagelse är att den kan avgränsa en hel grupp ekonomiska strukturer där ett monopol skulle vara att föredra framför konkurrens inom ramen för en bristfällig ekonomi.” (Hirschman 1972:53)

Detta tankeexperiment kan nu flyttas över till antagandet att valfrihet och konkurrens inom barnomsorgen leder till ökad kvalitet och effektivitet. En exit från det privata daghemmet A till det privata daghemmet B skulle, enligt detta resonemang, betyda att A förlorar de mest initiativrika och handlingskraftiga föräldrarna. För att locka tillbaka dessa eller hålla kvar de återstående skulle visserligen daghem A försöka förbättra sin verksamhet, men än mer avgörande för dess återhämtningsförmåga hade varit att de istället fått behålla de kvalitetsmedvetna föräldrarna som inifrån kunde pressat på för att skapa förbättringar.

Därmed är vi tillbaka vid diskussionen om exit-alternativets förtjänster som ”återhämtande mekanism”. Är Hirschmans begreppsliga resonemang giltigt här, så skulle det betyda att handlingsalternativet exit inte är så självklart och oproblematiskt som den liberala diskursen antar. I själva verket kan utträdet innebära att daghemmen bara förlorar de föräldrar som annars skulle varit de pådrivande krafterna för en förändring. Effekterna skulle då bli dels att kvaliteten eller effektiviteten på det enskilda daghemmet inte automatiskt blir högre. En annan effekt skulle kunna bli att kvaliteten på verksamheten totalt sett inte ökar utan kanske tvärtom minskar.

Det finns dock en mekanism som kan neutralisera tendensen hos de mest kvalitetsmedvetna att vara de första som drar sig tillbaka, och det är *lojalitet*, det tredje begrepp Hirschman bygger sitt resonemang kring. I vilken situation kan man tänka sig att kunden beslutar att lojalt stanna kvar trots sitt missnöje?

”Den enda rationella grunden till ett sådant beteende är en situation där organisationens utbud eller kvalitet angår en även efter sorti. Med andra ord är fullständig sorti omöjlig. I

viss mening förblir man konsument av varan trots beslutet att inte köpa den längre och medlem av organisationen trots en formell sorti.” (Hirschman 1972:97–98)

Här blir distinktionen mellan *privata* och *offentliga* (eller kollektiva) *nyttigheter* relevant. Det som särskiljer offentliga nyttigheter från privata är inte bara att de kan konsumeras av alla utan också att det inte finns någon möjlighet att avstå från att konsumera dem. Sorti från en offentlig nytting är till sin natur olik de andra former av sorti som tidigare diskuterats. När det gäller exit från en privat nytting, t ex att byta kaffesort eller bilförsäljare, avslutas förhållandet mellan kunden och företaget. Detta kan visserligen leda till att företaget inser att någonting är fel, men från kundens sida är denna effekt helt oavsiktlig – ”de kunde inte vara mer likgiltiga” (Hirschman 1972:101). När det gäller offentliga nyttigheter å andra sidan, kan man inte hålla sig likgiltig eftersom det är omöjligt att helt och hållet komma förbi dem. Man blir konsument av utbudet trots sin exit, eller åtminstone av dess externa effekter ”från vilka det inte finns någon räddning” (Hirschman 1972:101).

”Att dra sig tillbaka betyder nu att avgå under protest och i allmänhet att anklaga och bekämpa organisationen utifrån istället för att arbeta för en förändring inifrån. Med andra ord står valet nu inte så mycket mellan sorti och protest som *mellan protest inifrån och protest utifrån (efter sorti)*. Beslutet sorti är då avhängigt en helt ny fråga. När är man mest effektiv (förutom att vara mer tillfreds med sig själv) då det gäller politiska misstag, genom att bekämpa dem utifrån än genom att fortsätta försöken att ändra denna politik inifrån?” (Hirschman 1972:102, min kurs.)

Diskussion

Problemet med inflytande och makt inom de stora offentliga organisationerna handlar om tröghet i strukturerna. Frågan om hur man genomför förändringar i stora organisationer är givetvis komplicerad. Den moderata lösningen handlar om inflytande genom valfrihet. Att skapa förutsättningar för och stimulera exit-strategin anses som ett bra och oproblematiskt sätt att vinna valfrihet, kvalitet och effektivitet inom barnomsorgen. Frågan är dock fortfarande om en marknadsstyrning är ett effektivt sätt att skapa makt åt tjänstekonsumenterna, med tanke på barnomsorgens egenart och valets karaktär.

Jag menar att det som utmärker barnomsorg, till skillnad från både radioapparater och möjligen även tandläkare, är att föräldrarnas möjligheter att använda sig av såväl exit som voice är förknippade med speciella svårigheter. Problemen med voice är uppenbara, och klassiska; det är vanligtvis långtmellan föräldrar och politiker eller administratörer.

Även handlingsalternativet exit har emellertid sina svårigheter. Innebär barnomsorgscheck och privatiseringar att föräldrar verkligen ges resurser och makt att påverka sina barns barnomsorg genom exit på en

marknad? I det moderata förslaget ingår också privatisering av barnomsorgsverksamheten som ett mål i sig. De privata daghemmen ska själva få fastställa taxorna. Också detta är ett mål, eller värde, i sig. En marknad måste vara fri för att fungera som en marknad. Konsekvenserna av detta blir att, när den centrala kommunala kön försvinner, finns det ingen annan möjlighet än att köpa sig in på de daghem man föredrar. Genom att öka valfriheten för en grupp av föräldrar kan följden således bli att valfriheten faktiskt minskar för en annan grupp.

Valfrihet som medel för att uppnå effektivitet och kvalitet måste också ifrågasättas. Om Hirschmans resonemang är relevant inom barnomsorgens område, skulle exit som huvudsakligt maktinstrument kunna betyda att daghemmen förlorar de starkaste krafterna för förändring och förbättring. Genom att "fly undan" problemen istället för att stanna kvar och arbeta inifrån för en förbättring, kan risken finnas att kvaliteten på verksamheten totalt sett sjunker.

En utgångspunkt för mig har varit att det är skillnad på marknad och marknad. Och då menar jag inte att den stora skillnaden mellan en kapitalvarumarknad och en barnomsorgsmarknad är att kapitalvaror är hårda och barn är mjuka utan att det finns skillnader också av andra skäl. Ett sådant som jag har diskuterat är relationernas och själva valets karaktär. På en varumarknad är relationerna ekonomiska; tillfälliga, utbytbara. Inom barnomsorgen är relationerna av en annan art. De berör också andra sidor av mitt sociala liv, de bärs upp av förväntningar, krav och en (omsorgs)rationalitet som skiljer sig från de förväntningar och den rationalitet som återfinns på varumarknaden. Att dessa sociala relationer är utmärkande för barnomsorgen får också konsekvenser för valet, själva handlingen. Att man som förälder känner sig vara i underläge gentemot den professionella barnomsorgen är en vanlig upplevelse, och det är bland annat denna maktlöshet exit-strategin ska vara ett svar på. Men jag menar att det faktum att barnomsorgen bygger på sociala relationer får konsekvenser för handlingens hinder och möjligheter, vare sig det gäller att utöva voice eller exit. Ett förslag om ökat föräldrainflytande eller valfrihet måste därför utgå från just dessa svårigheter.

En annan utgångspunkt för mig har varit att det är skillnad på varor och "varor". Att välja mellan Expressen och Aftonbladet kan upplevas som frustrerande, men det är sällan ett val som påverkar stora delar av mitt vardagsliv. Att göra ett val bland sociala tjänster är annorlunda. Som von Otter och Therborn påpekat är ett problem att besluten eller valen ofta är irreversibla, dvs de går inte att ångra, deras konsekvenser går inte att överblicka, de går inte att göra ogjorda. Titmuss te identifierar de valfrihetsproblem som hänger samman med sjukvårdens specifika särdrag som osäkerhet och oförutsägbarhet (Titmuss 1990). Dessa

egenskaper komplicerar valet och valets effekter.

En tredje utgångspunkt har varit att det är skillnad på ekonomi och politik. Detta kan uttryckas som att det finns vissa saker som ekonomin eller marknaden *inte* gör, och vissa saker som ekonomin eller marknaden *inte kan* göra. Casten von Otters modell för offentlig konkurrens kan sägas bygga på denna insikt. Marknadsstyrning innehåller element som kan vara fruktbara och utvecklande för ökad valfrihet inom den sociala tjänsteproduktionen. Men, menar han, det politiska systemet måste behålla sin styrning, som utgår från normativa och kollektiva mål och inte individuella och ekonomiska mål.

NOTER

* Denna artikel är en bearbetning av en uppsats framlagd på 60-poängskursen vid Sociologiska institutionen i Lund hösten 1992.

¹ Se också tex Hermansson & Svensson 1989.

² Se Sundell & Bennet (1992) och deras undersökning om föräldrars val av barnomsorg. De drar utifrån sin undersökning den slutsatsen att föräldrar till viss del handlar rationellt (väljer barnomsorgsform utifrån uppfostringssynpunkt) men också enligt tradition (väljer samma barnomsorg som de själva eller andra närstående haft).

³ Exit och voice har i den svenska utgåvan av Hirschmans *Exit, Voice and Loyalty* översatts med sorti och protest. Översättaren noterar svårigheten att på svenska fånga in begreppens betydelse. Exit kan på svenska motsvaras av överge, lämna, utträda eller göra sorti. Voice är svårare att fånga. Tänkbara alternativ är: säga ifrån, påverka, ge uttryck för, protestera emot . . . Jag har valt att behålla de engelska 'exit' och 'voice'.

REFERENSER

Prot 1991/92:6

SOU 1990:44

Andréasson, Sven (1990), Låt föräldrarna styra över dagisbidragen. *Liberal Debatt* 4–5/90.

Esping-Andersen, Gøsta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge.

Etzioni, Amitai (1988), *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. The Free Press, New York.

Hermansson, Jörgen & Svensson, Torsten (1989), Möller och socialpolitikens principfrågor, *Tiden* 1/89.

Hinnfors, Jonas (1992), *Familjepolitik, Samhällsförändringar och partistrategier 1960–1990*. Studies in Politics, Göteborg.

Hirschman, Albert (1972), *Sorti eller protest – en fråga om lojaliteter*. Rabén & Sjögren, Stockholm.

Hylén, Jan (1991), *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985*. Norstedts, Stockholm.

Idéer för vår framtid, (1990), Moderata Samlingspartiet, Stockholm.

Olofsson, Gunnar (1988), "Den stränge fadern och den goda modern": sociologiska perspektiv på den moderna svenska staten. Ur Himmelstrand (red): *Sverige – vardag och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Norstedts, Stockholm.

Rothstein, Bo (1988a), Reformen och principer: Två former av politik. *Zenit* 2/88.

Rothstein, Bo (1988b), Socialdemokratien och välfärdens institutioner. *Tiden* 8/88.

- Rothstein, Bo (1989), Privat tjänsteproduktion bra för demokratin. *SKTF-Tidningen* 7/89.
- Rothstein, Bo (1992), Välfärden och valfriheten. *Tiden* 1/92.
- Sundell, Knut & Bennet, Petra (1992), *Äppel, päppel, pirum, parum . . . En undersökning av föräldrars val av barnomsorg*. FOU-rapport 1992:10, Stockholms socialtjänst.
- Titmuss, Richard (1990), Valfriheten och välfärden. Ur Hansson, Sven-Ove (red): *Idéer om välfärd*. Tiden, Stockholm.
- von Otter, Casten (1988), Välfärdsstatens förvaltning. Ur Himmelstrand (red): *Sverige – vardag och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Norstedts, Stockholm.
- von Otter, Casten (1989), Ge brukarna valfrihet inom de offentliga ramarna. *SKTF-Tidningen* 11/89.
- von Otter, Casten & Saltman, Richard (1990), *Valfrihet som styrmedel. Fem artiklar om den offentliga sektorns möjligheter*. Norstedts, Stockholm.
- Therborn, Göran (1987), Welfare States and Capitalist Markets. *Acta Sociologica* 3–4/87.
- Zetterberg, Hans (1990), Möjligheternas 90-tal. *Svensk Tidskrift* 8–9/90.

SUMMARY

Pia Forsberg

Freedom of Choice and Welfare. A Discussion and Analysis of the Neo-Liberal Concept of Freedom of Choice.

Sweden is today witnessing large changes within its welfare sector which has been driven through by the present government. In this paper the ideological basis for the present politics is regarded as constituting two apparent contradictory demands. On the one hand there is the demand for "more family" and on the other, the demand for "more market". This paradox by the government can be solved by the use of the vague concept "freedom of choice". This paper is an attempt to formulate and understand the concept, that is, to analyse its meaning and social consequences.

The government's key strategy is to make the "welfare-consumer" vote with his/her feet and to leave one service for another, so in this way they can express preferences on a market. By doing so they will not only become more satisfied themselves, but they can also exercise influence over the whole institution. Subsequently the "invisible hand" will automatically create efficiency and quality.

This paper argues that to properly understand the possibilities of and obstacles to a more substantial freedom of choice within social welfare, it is necessary to proceed from the characteristic distinguishing qualities of different services. This is illustrated by a comparison between the dental service and child care. It is less complicated to replace one dentist for another, than to break down the interwoven ties between a child, a parent and an institution because the choice in the second case is more socially embedded and restricted.

It is the governments intention to reduce political influence over welfare production and increase the power of markets and economic steering, i. e. to encourage influence and steering by "exit" instead of "voice" (Hirschman 1972) which they believe will increase the individuals freedom of choice. This is a much more complicated matter than is generally agreed by the government, and implies social consequences which it has not taken into account.

Om heuristik och normal vetenskap

Kritiska reflektioner över Johan Asplunds Essä om *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*

BJÖRN ERIKSSON

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Inledning

I boken *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (1991) gör Johan Asplund en tolkning, för att inte säga försök till *Ehrenrettung* av Ferdinand Tönnies' begreppspar *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* från 1887.¹ Diskussionerna präglas av samma vindlande sociologiska fantasi som alltid i Asplunds skrifter, med häftiga svängningar mellan detaljanalys och vidsträckta intellektuella panoraman. Det är få författare det är ett så odelat nöje att läsa som Asplund just genom hans förmåga att spegla avgörande stora frågeställningar i till synes detaljartade fenomen.

Asplunds styrka och specifika kontur som sociolog och analytiker ligger, som jag ser det, i två egenskaper. Dels i hans begreppsanalytiska förmåga där han ofta lyckas utveckla analysen till skön konst och göra den lika spännande som en detektivroman – begreppsanalys som *puzzle-solving*. Dels, och än mer kanske, hans förmåga till heuristik, till fruktbara inläsningar, till igenkänningar och ibland konstruktioner av dramatiska intellektuella perspektiv i till synes platta eller dunkla texter.

Heuristik är emellertid en svårbalanserad kunskapsform. Den borde inte vara självtillräcklig, en sorts vetenskapens eller intellektualismens *l'art pour l'art*. Dess mål borde ju till syvende och sist vara att tillhandahålla arbetsbara frågeställningar åt den mer tungfotade och fyrkantiga normalvetenskapen. En sådan börda eller låsning är naturligtvis en black om foten för heuristikern men kunskapsformens problem är att utan en sådan länk tenderar heuristiken lätt att omvandlas till ekvilibristik, till cirkuskonster.

För att kunna agera heuristiskt ställs vissa specifika krav på utövaren. Heuristikern flyger över det normala kunskapsfältet och kan i kraft av sin höjd se drag och linjer i landskapet som är fördolda för dem som går med näsan ner i marken. För att kunna flyga på detta sätt får naturligtvis barlasten av medförd kunskap inte vara alltför tung, då snärjer man in sig i detaljerna och orkar aldrig lyfta. Det är ju också påfallande hur ofta man i Asplunds texter stöter på ursäkter eller begränsningar av typen "Min tolkning blir nu ganska fri . . .", "Läsaren bör observera att jag här helt håller mig till författarens utsagor, jag har

ingen oberoende kunskap om detta”, ”Jag lämnar nu författarens framställning”, etc.

Detta är naturligt och legitimt, men har naturligtvis sina risker. Sådana analyser har möjligheten att formulera nya frågor, delvis på basis av det höga perspektivet, delvis på basis av den ”oskuld” – jag kan inte hitta något bättre ord – eller det ”oansvar” som finns så länge man inte förbundet sig till en viss kunskapsmassa eller kunskapstradition. Men just denna ”oskuld” eller detta ”oansvar” för naturligtvis också med sig risken för irrelevans. De linjer som antyds, och mer blir det ju sällan från detta perspektiv, kan helt enkelt riskera att vara ointressanta för dem som arbetar nere på marken: det är inte deras problem. Jag vill här samtidigt markera att i den bok jag, oftast, tycker bäst om i hans produktion, *Det sociala livets elementära former*, lyckas han hålla stadig kontakt med markstationen samtidigt som han utför sin vanliga flykt.²

Jag vill på en gång slå fast att i fråga om den bok som här ska diskuteras ställer jag mig mycket kritisk, jag betvivlar hela projektets teoretiska värde. Här har, vill jag påstå, heuristiken helt enkelt gått fel.

Låt mig göra några tillrätalägganden vad avser min läsning. För det första kommer jag, efter Asplundskt föredöme, att lita på vad han säger och inte bry mig om eventuella förvecklingar med Ferdinand Tönnies. För det andra kommer jag att helt koncentrera mig på diskussionen kring begreppspar *Gemeinschaft/Gesellschaft* (nedan förkortat till G/G) och lämna appliceringarna åt sidan. Det betyder att stora delar av Asplunds bok inte kommer att beröras i diskussionen.

Min såväl motivationsmässiga som teoretiska utgångspunkt för kritiken finns formulerad på sidan 9:

”Gemeinschaft” och ”Gesellschaft” är sociologins kanske mest seglivade och grundläggande samt även fruktbare begreppspar.”

Att begreppspar är seglivat är naturligtvis svårt att bestrida. Däremot kommer jag att konfrontera påståendet att det är begreppspar i denna form som är fruktbart och fundamentalt. Jag vill i stället hävda att det är i synnerhet *en* av de många ingående begreppsliga abstraktioner begreppspar omfattar, som är det fruktbara och fundamentala, och att resten av begreppsinnehållet endast förvirrar, försvårar och fördunklar denna abstraktion. Jag bestrider inte att G/G knyter an till en diskussion om sociologins centrala teoretiska problem, det som svarar för sociologins *raison d'être*. Det är emellertid min övertygelse att Tönnies' distinktion *endast* antyder problematiken, inte löser den, inte ens formulerar den på ett rimligt, det vill säga arbetsbart sätt.

Ändock är naturligtvis distinktionen förledande, familjär och bekräftande. Det är därför det är så lätt att glida in i den. Man erfar samma reaktion som hävdades till förmån för senator Barry Goldwater på

60-talet när de rationella argumenten tröt, "In your hearts you know he is right." Till denna punkt skall jag återkomma för den utgör min centrala invändning.

Vad är Gemeinschaft och Gesellschaft?

Diskussionen kan lämpligen inledas med två citat som båda avser att belysa G/G.

All förtrolig, privat och exklusiv samlevnad uppfattas som hörande till Gemeinschaft, skriver Ferdinand Tönnies. Gesellschaft däremot är det offentliga livet (s63).

Gemeinschaft är en naturlig och oplanerad social enhet, en organism; Gesellschaft är något uttänkt och konstgjort, en mekanism (s67).

Läsaren hamnar snabbt i frågan vad 'Gemeinschaft' respektive 'Gesellschaft' egentligen står för? Ska man hålla sig till den övre definitionen eller den nedre? Säger definitionerna samma sak? Och om de inte säger samma sak är de förenliga? Denna förenlighetsproblematik är högst reell och ett av de avgörande problemen med distinktionen: distinktionen gör ju anspråk på tillämplighet i olika oförenliga eller i varje fall svårförenliga, diskursiva sammanhang. I varje fall tre sådana sammanhang kan urskiljas: ett rättsligt, samhällsorganisatoriskt där det offentliga livet ställs emot det privata intima livet; ett sociologiskt där en typ av socialitet ställs mot en annan typ av socialitet; samt en historisk, nästan historiefilosofisk, där ett historiskt stadium ställs mot ett annat historiskt stadium. Det är självklart att en sådan begreppshistorisk situation lika mycket underlättar heuristiken som den försvårar analysen.

För att inledningsvis få grepp om dessa definitioner eller definatoriska ansatser, i akt och mening att undgå mångdiskursiviteten, måste definitionerna upplösas, själva termerna G/G föras åt sidan och en uppsättning påstående formuleras. Vilka av dessa erhållna påstående kan bejakas och vilka måste förkastas?

1. *Förtrolig, privat och exklusiv samlevnad äger (endast) rum i naturliga och oplanerade sociala enheter;*
2. *Förtrolig, privat och exklusiv samlevnad kan vara uttänkt och konstgjord;*
3. *Det offentliga livet är (alltid och helt och hållet) något uttänkt och konstgjort;*
4. *Det offentliga livet innehåller naturliga och oplanerade sociala enheter.*

Tesen om G/G hävdar riktigheten av 1 och 3 och omöjligheten av 2 och 4. Jag vill emellertid hävda att alla fyra påståendena är försvarbara – 1 och 3 får i sammanhanget betraktas som självklara och utan behov av argumentation – dock med den skillnaden att nummer 2 är något tveksam medan nummer 4 är mycket försvarbar. Jag vill diskutera båda utifrån konkreta exempel.

Asplund beklagar Tönnies' tendens att låta familjen i alltför stor utsträckning representera Gemeinschaft. Likväl kan vi börja belysa punkt 2 utifrån familjen. Utan att argumentera alltför sammanhängande vill jag räkna upp några aspekter av denna som stärker punkt 2 och som i varje fall problematiserar punkt 1.

I vilken utsträckning är och har familjen varit en naturlig och oplane-rad social enhet. Jag vill påstå att familjebildning i all huvudsak fram till de två tre sista generationerna har ägt rum på basis av planering, inte basis av något spontant uppkommet tycke. Jag vill vidare påstå att för stora delar av världen gäller detta fortfarande. Föräldrarna planerar helt enkelt giftermål för sina barn. I bondesamhället var det naturligtvis lika väsentligt att ett giftermål var föremål för planering – det var ju på sitt sätt den enskilt viktigaste handlingen i ens liv, en handling som satte gårdens och livets öde på spel. I de högre klasserna var sådana ekonomiska och politiska allianser lika påfallande vanliga.

Till detta kan man också ställa frågor om i vilken utsträckning den familjebildning Tönnies och Asplund avser verkligen var "privat och intim". Om inte denna lite mytiska familj i realiteten var helt reglerad i termer av ålders- och könsförväntningar, att det med andra ord inte var frågan om någon individualiserad intimitet.

Mot detta kunde man kanske invända att *uppkomstbetingelserna* för en särskild socialitet inte spelar någon roll, det viktiga är att socialiteten får en egen intim, privat karaktär när och hur den än uppstått. Det skulle emellertid medföra att den andra definitionen faller eftersom planering, som alltid har att göra med uppkomstbetingelserna, skulle försvinna som diskriminerande egenskap. Ingenting i Asplunds eller Tönnies' beskrivningar förefaller heller medge en sådan möjlighet: Gemeinschaft producerar Gemeinschaft och Gesellschaft Gesellschaft.

En andra invändning kunde göra utifrån frågan *vem* som planerar – Asplund påpekar ju uttryckligen att "den sociale ingenjören" aldrig kan planera fram ett Gemeinschaft. Frågan är om det blir annorlunda om det är föräldrarna som planerar. Problemet med denna invändning är dock att försöket att definiera Gemeinschaft respektive Gesellschaft snabbt hamnar i cirklar.

Det kanske mest iögonenfallande problemet gäller dock punkt 4 ovan. Hur ska man betrakta ekonomiskt beteende, marknaden, det beteende Adam Smith betecknade "the propensity to truck, barter, and

exchange one thing for another". I Tönnies' distinktion, och framför allt Asplunds version av denna, hänförs sådana beteenden prompt och utan undantag till Gesellschaft: "Gesellschaft är ingenting annat än en marknad och marknadens konfliktprincip är givetvis av ekonomisk natur." (s 73)

Detta är uppenbart problematiskt. En problemspekt av mindre betydelse är att marknaden i en mening tillhör det offentliga livet och i en annan mening naturligtvis inte gör det. Den allmänna opinionen har till exempel bara i vissa speciella fall anledning och rättighet att bekymra sig om vad som händer på marknaden, till skillnad från vad som händer i det politiska livet. Oberoende av detta måste man naturligtvis samtidigt medge att den inte gärna kan höra till det intima livet heller. Men betyder det att punkt 4 måste vara falsk?

Från den andra definitoriska deklARATIONEN ovan kan jag inte se att någonting hindrar det ekonomiska grundbeteendet att hänföras till Gemeinschafts definition även om jag naturligtvis håller med om att det låter språkligt konstigt. Det förefaller emellertid ännu svårare att hävda att uppkomsten av marknader, liksom uppkomsten av marknadsmässigt beteende vore någonting planerat och konstgjort, något *konstruerat och artificiellt*, i likhet med inrättandet av ett företag eller en byråkratisk organisation. Likväl formulerar Asplund detta på ett sätt som inte kan missförstås: "Gesellschaft /det uttänkta och konstgjorda/ är ingenting annat än en marknad . . ." (s 73).

Det förefaller orimligt att insistera på en sådan tanke. Såväl för Smith som för Marx, för att hänvisa till några av Tönnies' influenser, var marknaden inte något konstruerat och artificiellt, marknaden var något naturligt, något ofrånkomligt uppkommet och organiskt reproducerat givet vissa betingelser. På den punkten lutade de sig ju också mot såväl konfirmerande historieskrivning som en upplevd verklighet: marknaden är i så liten utsträckning konstruerad och artificiell att den i stället av olika nationella myndigheter ständigt försökt begränsas, tuktas, förhindras och regleras genom förbud och restriktioner som tullar, näringsförbud, förbudet mot ränta, förbudet mot karteller, etc.

De ekonomiska beteendena har alltså framstått som en *organisk* kraft som inte artificiellt behöver konstrueras och inte heller avsiktligt vidmakthållas. Marknaden har behandlats som likvärdig med andra organiska krafter – sociala passioner, sociala rörelser, mänskligt tänkande etc – som man ansett behövt reglering därför att de annars riskerat bryta sönder den sociala enheten och helheten.

Slutsatserna av dessa invändningar är ofrånkomliga. Jag kan inte se annat än att de definitoriska deklARATIONERNA är ofullständiga. De avskiljer inte beteenden på de sätt de gör anspråk på. Det krävs med andra ord fler diskriminanter, observera, fler definierande *fundamentala*

diskriminanter, för att etablera distinktionen G/G och åstadkomma den sortering distinktionen rekommenderar.

Vad är det med andra ord som hänt i Asplunds diskussion? Jag vill påstå att den behandlar och blandar samman två olika fenomen som har uppenbart svårt att fungera tillsammans i en systematisk diskussion, och att detta är något som alltid riskerar att inträffa i sammanhang där denna distinktion används. Två saker glider ständigt samman:

- dels *föreställningarna* om G/G;
- dels *definitionsförsöken* av G/G.

Det bör nu stå klart att de anförda definitionsförsöken av G/G inte täcker de föreställningar om dem som Asplund och Tönnies ger uttryck för. Gemeinschaft liksom Gesellschaft betyder alltid något mer eller något annat än det som fastställs definitionsmässigt. Detta är naturligtvis anmärkningsvärt – vare sig upphovsmannen eller en så begreppsligt lyhörd uttolkare som Johan Asplund *kan* definiera de föreställningar de pläderar för. Föreställningarnas konnotationsmängd är oreglerbar. En sådan situation ger anledning, menar jag, till följande slutsats:

Ingen begreppslig definition kan täcka föreställningen om Gemeinschaft och Gesellschaft.

Försöker man begreppsligt definiera föreställningarna i termer av det offentliga och intima livet, hamnar man i svårigheter. Försöker man definiera dem i termer av organiskt eller artificiellt beteende hamnar man i svårigheter: *termerna är odefinierbara.*

Följdfrågan är naturligtvis vad något sådant kan bero på. Svaret på detta formuleras, enligt min åsikt, föredömligt av Asplund själv:

/Vi behöver bara/ få en vink om vad slags förhållanden eller realiteter som åsyftas för att vi genast skall vara med på noterna. Jag tror att vi dessutom, så snart vi har fått vissa ledtrådar, är kapabla ... att brodera vidare på temat. (s 12)

Jag tror att Asplund här träffar alldeles rätt. Gemeinschafts- och Gesellschaftsliknande föreställningar präglar och har under lång tid präglat vårt commonsense tänkande över samhället. Ett sådant tänkande är, till skillnad från ett vetenskapligt tänkande, bekräftande, familjärt, och bygger på igenkännbar erfarenhet, men kan inte distansera sig från den verklighetens påtaglighet i vilken det uppkommit, kan i princip inte lägga till någonting till de erfarenheter vi har utan kan bara förvalta dem i de givna former i vilka de uppmärksammas.

En vetenskap kan inte *bygga* på sådana former. Sådana former kan inte vara *fundamentala* för en vetenskap. En vetenskap kan inte utan vidare acceptera att den verklighet den arbetar med är just den påtagliga vi råkar leva i som subjekt. Vetenskapen måste utgå från att den verklighet den ska fånga är något undflyende och svårfångat. Den måste

postulera att våra sinnen inte utan vidare kan ta del av denna, utan att dessa är så servila gentemot vårt vanliga sätt att se att vi måste införa kontrollerande och distanserade instrument för att undgå att bara reproducera det vi redan vet. Vetenskapligt arbete – i synnerhet socialvetenskapligt – måste därför alltid riskera att göra sig löjlig inför commonsense, genom sitt avståndstagande från det självklara, och måste samtidigt acceptera detta pris för att kunna låta sig överraskas. Commonsense utesluter möjligheten av överraskningar.

Ingen har, i mitt tycke, formulerat detta bättre än Adam Smith,

For though it is the end of Philosophy, to allay that wonder, which either the unusual or seemingly disjointed appearances of nature excite /to establish an ordinary course of things, that is/ yet she never triumphs so much, as when, in order to connect together a few, in themselves, perhaps, inconsiderable objects, she has, if I may say so, *created another constitution of things, more natural indeed, and such as the imagination can more easily attend to, but more new, more contrary to common opinion and expectation, than any of those appearances themselves.*³

Relationerna mellan socialiteterna

Argumentet ovan är min huvudinvändning mot Asplunds elaborering av Tönnies distinktion: en commonsense distinktion med okontrollbar ideologisk barlast är inte möjlig att använda som fundament för sociologin. Den kommer alltid att leda till definatoriska och teoretiska svårigheter. Det besvärande med Asplunds *Essä* är emellertid att denna kritik inte räcker. Det finns andra sidor av hans heuristik i detta arbete som måste påtalas, som gör heuristiken irrelevant eller i varje fall svärfångad för normalvetenskapen.

Begreppens historiska laddning

Det som också gör det svårt, i varje fall för mig, att hantera distinktionen G/G är att den i Asplunds text inte ställs i relation till ett begrepps- eller problemhistoriskt perspektiv. Ur den rena heuristikens aspekt är ju detta inte nödvändigt, men avsaknaden medför en torftigare diskussion. De ansatser i denna riktning Asplund gör är små. Han nämner Hobbes och Smith och han anför en metafor från Comte. Detta räcker emellertid inte för det jag efterlyser. Asplund nöjer sig nämligen med att *identifiera distinktionen*, dold under en annan metafor, inte att *analysera relationen* mellan det Gemeinschaft och Gesellschaft står för, eller att analysera transformationerna av denna relation. Resultatet har bara blivit att en metafor – Hjertat/Förståndet – adderas till den fokuserade.

Kontrasten mellan det som Asplund pekar ut som den väsentliga si-

dan av G/G, kontrasten mellan det *artificiellt* sociala och det *naturligt* sociala har funnits med i den västerländska samhällsdiskussionen i varje fall sedan Hobbes och Rousseau, som av någon anledning inte alls nämns. Dessa intar ju diametralt olika ställningar till problemet, och det borde vara svårt att hantera Tönnies' distinktion om man helt bortser från dessa diskussioner. Läsaren blir inte klar över vilken fråga Tönnies försöker besvara eller vilket svar han försöker tillbakavisa, eller ens vilket svar han försöker tillhandahålla i avsaknad av ett sådant perspektiv.

Om man formulerar ovanstående ståndpunkter i termer av Tönnies' distinktion, är det påtagligt att Hobbes säger ungefär följande:

Utan "Gesellschaft" är "Gemeinschaft" strid intill självutplånande. Samhällets bestånd och historiens fortsättning förutsätter att "Gesellschaft" styr "Gemeinschaft".

Utan staten, lagarna, kontrakten finns det ingenting som hindrar människan i hennes ständiga begär efter makt. Människan är till sin natur såväl ett vilddjur som kan förmås att fungera "socialt" endast om hon tvingas till det, som en rationell kalkylerande varelse som kan erkänna sin natur och vidtaga mått och steg emot den. Den artificiella socialiteten är således en förutsättning för den naturliga, som utan denna förutsättning skulle upphäva sig själv.

Rousseau intog en diametralt annan position: den artificiella socialiteten är samhällets och historiens förbannelse och gift och måste brytas.

I den hittillsvarande historien har "Gesellschaft" dominerat och perverterat "Gemeinschaft" intill utplåning. Samhället kan bara garanteras om "Gemeinschaft" styr "Gesellschaft". Paradoxen i detta är att denna relation måste garanteras genom ett kontrakt.

Den skotska historiska skolan bröt mot båda dessa mer axiomatiska diskussioner, och påbörjade den analys som skulle resultera i en första formulering av den sociologiska kursen.⁴ Smith och de andra såg samhället utifrån två i grunden olika socialiteter, alltid närvarande och alltid påverkande varandra. De tog därmed också avstånd från de doktrinära ställningstagandena hos Hobbes och Rousseau. Två citat kan visa dess fundamentala kontrastering.

... government ... arose, not as some writers imagine from any consent or *agreement* of a number of persons to submit themselves to such or such regulations but from the *natural progress* which men make in society.⁵

... the regulations established ... proceeded from no *artificial* or complicated plans of legislation; but all were such as *occurred succesively* to the people for the supply of their immediate wants, and the removal of incidental inconveniences.⁶

Uppenbarligen kontrasterade skolan två slags socialiteter mot varandra:

- *Å ena sidan*: planerade, artificiella fenomen; en artificiell socialitet bestående av införda sociala rutiner; vad man i brist på en svensk formulering kan kalla *enacted routines*; och
- *å andra sidan*: naturliga, successiva, oavsiktliga fenomen, en organisk socialitet bestående av spontant rutiniserade beteenden och handlingar; *routinized acts*.

Det är uppenbart att även Comte kommer in i denna diskussion och det på flera sätt. Den distinktion mellan "Hjertat och förståndet" som Asp-lund hänvisar till ligger naturligtvis nära vissa aspekter av G/G. I relation till distinktionen mellan artificialitet och naturlighet ligger emellertid en annan distinktion närmare, nämligen den mellan 'Ordning' och 'Förändring'. Den Comteska varianten av distinktionen artificiell/naturlig är emellertid mer komplicerad eftersom man kan tala såväl om naturlig som artificiell ordning och förändring.

Denna möjlighet tillåter flera kombinationer som kan relateras till Comtes utvecklingsschema för samhällen: upplysningen, Comtes hat-period, karaktiserades av en artificiellt upprätthållen, och därmed skör, ordning tillsammans med artificiella förändringar; genom revolutionen etablerades en mer naturlig ordning, men förändringarna i det övergångsskede i vilket han levde är fortfarande artificiella; i det positiva stadiet kommer slutligen en naturlig ordning att kombineras med naturliga förändringar. Den kontrast Comte mest fokuserar i sin diskussion ligger i relationen mellan naturlig ordning och artificiell förändring; genom artificiella ingrepp stör människan ständigt de naturliga sociala lagarnas utveckling, varför resultatet blir kaos.

Denna hafsig digress har naturligtvis inget egenvärde utan är bara antydd som en möjlig bakgrund till Tönnies distinktion. Var i en sådan diskussion kommer Tönnies in? Vad är det han frågar efter och vari består hans bidrag? Är bidraget originellt eller ger han bara en sorts tysk klang till en redan i huvudsak avslutad diskussion?

Distinktionens interna relationer

På sidan 42 i boken diskuterar Asp-lund hur man ska se relationerna mellan G/G, hur de förhåller sig till varandra. Han formulerar dem utifrån Tönnies i tre punkter:

1. Gemeinschaft och Gesellschaft är teoretiska begrepp eller konstruktioner.
2. Som sådana är de två begreppsparen varandra strängt uteslutande.

3. Inget Gemeinschaft kan vara ett rent Gemeinschaft utan innefattar alltid också Gesellschaftspräglade inslag, och omvänt är ett Gesellschaft aldrig ett rent Gemeinschaft utan innefattar alltid också Gemeinschaftspräglade inslag.

Asplund frågar sig med rätta hur detta kan gå ihop och avfärdar tanken att 1 och 2 ovan rör de *begreppsliga* konstruktionerna medan 3 skulle röra deras *sociala* gestaltningar. En sådan lösning vore alltför enkel hävdar han:

/Varför då alls göra de två begreppen varandra uteslutande? Varför inte anpassa begreppen efter verklighetens beskaffenhet? Om man anser sig veta att det ena alltid förekommer tillsammans med det andra, varför då teoretiskt konstruera det ena som olja och det andra som vatten? (s 72)

Denna diskussion förstår jag inte rent bokstavligt. Svarar han ja eller nej på frågan om begreppen ska anpassas efter verklighetens beskaffenhet? Det förhållandet att frågan överhuvudtaget ställs är i mitt tycke anmärkningsvärd. Tog man den på allvar, skulle ju detta onödiggöra såväl som omöjliggöra all form av teori – vad skulle exempelvis en kemist göra om man tog fasta på den ståndpunkten. I den sociala verkligheten är våra omedelbara föreställningar socialt delade och commonsensuella. Det Asplund därmed tvekar inför är om vi har någon anledning att lösa upp dessa, det vill säga analysera dem.

Asplunds lösning på problemet blir en sorts märklig kompromiss mellan ja och nej. Vi ska för det första inte nöja oss med att se samhället som blandning, ett "Gesellschaft" eller ett "Gemellschaft", vi ska vidhålla distinktionen. I så måtto svarar han nej på frågan om begreppen ska anpassas efter verklighetens beskaffenhet. Men han svarar också ja på den i så måtto att vi endast ska se samhället eller delar av samhället som det ena *eller* det andra, som helheter som i varje givet ögonblick av studium inte utgör en blandning.

Den lösning Asplund föreslår för att klara av dessa märkliga krav är att se tankefiguren G/G som en *fixeringsbild*, där betraktarens "ögon" kan växla mellan den ena och den andra konstruktionen, men där helheten lämnas intakt och inte utsätts för några upplösande dialytiska ingrepp. På denna punkt förstår jag inte Asplund alls, eller kanske snarare heller. Som redan påpekats fastslår han ju längre fram i *Essän* att "Gesellschaft är en marknad". Betyder då detta "är" att marknaden Gesellschaft kan, men inte behöver, "fixeras som" Gesellschaft. Betyder det i sin tur att Asplund skulle ställa upp på mina fyra teser ovan? Jag kan inte se annat än att denna tolkning av G/G *upplöser* distinktionen.

Än mer tydligt blir detta om man tar fasta på att distinktionen ju i första hand är formulerad, inte som den har diskuterats här, som en

synkron distinktion, utan som en *diakron* som delar in historien i ett Gemeinschaftsstadium och ett Gesellschaftsstadium och möjligtvis ett övergångsstadium i mitten, i vilket vi förmodligen befinner oss nu, och rentav som Asplund antyder, är på väg ut ur. Kan stadierna med andra ord mer eller mindre godtyckligt fixeras *som* det ena eller det andra. Jag kan inte tänka mig att Tönnies avsåg något dylikt, och jag förstår heller inte vad som ur detta perspektiv blir kvar av distinktionen.

Om man accepterar tanken att en fixeringsbild är en rimlig tolkning hamnar man också, som jag ser det, i en *strategiskt* olycklig position, som på sitt sätt upphäver heuristiken. Vad är det, för det första, för poäng med en fixeringsbild? Ögonen kan växla mellan gammal gumma och ung dam, för att använda den klassiska perceptionsbilden, gammal gumma – ung dam, gammal gumma – ung dam . . . Men sedan är det ju stopp, inget mer kan göras. Man kan ha vilken åsikt som helst om vad som är syftet med vetenskaplig analys, hur man kan berättiga vetenskap, men, oberoende av uppfattning, kommer man aldrig ifrån att vetenskap inte kan fungera om avgivna svar inte leder till nya frågor. Svårigheten här, som jag ser det, är att en fixeringsbild inte kan be upphov till nya frågor.

Huvudproblemet blir emellertid, givet denna lösning, att G/G endast i åskådarens huvud kommer att relateras till varandra, i allt övrigt är de orelaterade. Detta har konsekvenser på två olika sätt för en sociologi som skulle grundas på distinktionen. Den första konsekvensen skulle bli att den enda uppgift som tillställs den sociologiske analytikern är en *kategorisering*. Distinktionens teoretiska potentialitet är så att säga uttömd i och med att kategoriseringsfrågan är avklarad.

Direkt abstrus, för att använda ett av hans egna favorituttryck, tycker jag Asplund blir i sin rekommendation utifrån denna punkt: att lägga den ena bilden över den andra. Att detta har ett tänkt syntetiskt syfte är klart. Jag begriper bara inte hur man gör och framför allt inte vad man erhåller. Om Gemeinschaft och Gesellschaft är begreppsliga konstruktioner helt skilda från varandra måste man ju vid en syntes få en tredje sorts socialitet, eller ett tredje begrepp vid sidan av eller ovanför utgångsbegreppen.

Den andra konsekvensen kan relateras till diskussionen ovan om den skotska historiska skolan. Ett vidareförande av denna skolas distinktion ovan skulle utan vidare acceptera punkterna 1 och 2 men kräva en punkt 3 av helt annat slag än Asplunds förslag. Det Asplunds förslag innebär är ju att distinktionerna, genom att de är orelaterade till varandra, inte kan skapa någon dynamik. En alternativ punkt 3 skulle utgå från socialiteternas dynamik i den sociala verkligheten och ställa en helt annan teoretisk potential i utsikt än den som uppstår ur en fixeringsbild. Båda slagen av socialitet tenderar att komplettera sig själva genom

att utveckla eller generera den motsatta socialiteten.

Ena sidan av denna relation finns tydligt utsagd i den skotska historiska skolan. I nedanstående samtida utvärdering av deras insats ställs den organiska socialiteten mot den artificiella: *Gemeinschaft producerar Gesellschaft*.

Smith followed the plan that seems to be suggested by Montesquieu; endeavouring to trace the gradual progress of jurisprudence, both public and private, from the rudest to the most refined ages, and to point out *the effects of those arts which contribute to subsistence, and to the accumulation of property in producing correspondent improvements or alterations in law and government.*⁷

Den ena typen av socialitet tenderar därmed att generera den andra. Detta måste också, vad jag förstår, vara en möjlig tolkning av exempelvis den rad socialpsykologiska experiment som Asplund så uppslagsrikt och slutgiltigt diskuterat i en tidigare bok.⁸ Den konstruerade experimentssituationen ger upphov till spontan, organisk socialitet: *Gesellschaft producerar Gemeinschaft*.

Denna punkt öppnar även för en rad andra relationer som att den ena socialiteten kan *förändra* den andra etc. En bekant formulering av denna distinktion även om den är grov och missar en massa intressanta förhållanden är naturligtvis Marx' distinktion mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden, där spontana organiska sociala mönster kolliderar med konstruerade, artificiella sådana. Där fixeringsbildsrelationen med andra ord stänger av allt frågande öppnar i stället genereringsrelationen för en flod av nya frågor.

Men varför har då Asplund hamnat i denna konstiga position? Som jag ser det ligger skälet till detta i distinktionen G/G till skillnad mot distinktionen artificiell/organisk socialitet. Som vi konkluderade ovan är G/G en commonsense distinktion omöjlig att fästa i någon form av definition. I och med detta kan man inte diskutera om Gemeinschaft genererar Gesellschaft och omvänt. Tanken går helt enkelt inte att formulera, eftersom termerna drar med sig en sådan tyngd av konnotationer att vi inte kan se vad som händer. Det är ju också signifikativt för commonsense begrepp att de finns i huvudet på åskådaren, och att det är åskådaren som därmed helt bestämmer vad som händer och syns ute på fältet. Det ju för att motverka detta vi försöker oss på vetenskap.

Om klassifikationers fullständighet

De tre punkterna citerade ovan lämnar delvis läsaren undrande även på ett annat sätt, *en punkt tycks saknas i listan 1–3*. I termer av den skotska och av mig adopterade indelningen borde den formuleras på följande sätt:

Sociala fenomen tillhör antingen kategorin artificiell socialitet eller organisk socialitet. Tertium non datur.

Hur förhåller sig G/G till detta? Är med andra ord icke-Gesellschaft detsamma som Gemeinschaft och icke-Gemeinschaft lika med Gesellschaft vad gäller sociala fenomen? Här blir Asplunds diskussion, för att låta uppsaliensisk, oklar. Jämför första och sista meningen i följande stycke:

Som ett system av konventioner, regler eller överenskommelser är Gesellschaft gränslöst och flyttar hela tiden fram sina positioner. Var och en strävar efter det som är till ens egen fördel och bekräftar andras handlingar endast i den mån som dessa kan befrämja ens egna intressen. Utanför ramarna för ingångna kontrakt råder potentiell fientlighet eller latent krig. (s 75)

Första meningen säger, vad jag förstår, att Gesellschaft består av ”konventioner, regler och överenskommelser”. Sista meningen talar, i Hobbeska termer, om vad som finns utanför Gesellschaft men vad är det för tillstånd och hur ska det hanteras visavi distinktionen? Är det Gemeinschaft eller är det naturtillståndet?

NOTER

¹ Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Sozialismus und des Sozialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig 1887.

² Den jag ibland tycker bäst om är *Inledningen till strukturalismen*, 1973, vilken är helt annorlunda.

³ Smith *Essays on Philosophical Subjects*, ed. Hutton & Black, Edinburgh, 1795.

⁴ Björn Eriksson, *Samhällsvetenskapens uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*, Uppsala 1988.

⁵ Smith *Lectures of Jurisprudence*, The Glasgow ed. Oxford 1978, 207, min emfas.

⁶ Millar *An Historical View of the English Government, etc*, 3° London 1803, I:376, min emfas.

⁷ *ibid*, XI f, min emfas.

⁸ Johan Asplund *Det sociala livets elementära former*, Göteborg 1987.

Recensioner

Freddy Winston Castro: *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna*. Stockholm/Stehag: Symposium Graduale 1992.

Den professionella sociologin består av en uppsättning inbördes, mer eller mindre orelaterade diskussioner. Som bekant finns det exempelvis en diskussion om professionella yrkesgrupper, en annan om sociala klasser. Mellan professionsteori och klassteori råder en egendomlig tystnad: de professionellas klassläge behandlas knappast alls i professionsforskningen, medan klassteorierna, även de som särskilt ägnar 'den nya medelklassen' sitt intresse, som regel lyckas med konststycket att helt negligera de professionellas särart. Freddy Winston Castros avhandling *Bortom den nya medelklassen* med den viktiga undertiteln *Durkheim och de moderna professionella grupperna* öppnar en angelägen diskussion mellan professionsteori och klassteori.

Freddy Castro gör naturligtvis inte detta förutsättningslöst; hans substantiella bidrag placerar sig i en nydurkheimiansk teoretisk fåra. En mycket detaljerad genomgång och kritik av teorierna om den nya medelklassen och deras eventuella rötter i Marx och Weber upptar samtidigt en beydande del av avhandlingen. Avhandlingen syftar således *inte* till en *synthes* mellan klass- och professionsteori. I stället handlar det om att förstå de professionella *sui generis*. Här menar Freddy Castro att teorierna om den nya medelklassen – såväl nymarxistiska som nyweberianska – utgör ett hinder: de förmår inte fånga det *särskilda* med de professionella grupperna. Deras klassreduktionism borgar härför. Därför måste de avvisas, enligt Freddy Castro. Men han avvisar därmed inte all klassteori: Marx' relationella och dikotoma klassbegrepp, som enligt hans mening bildar klassteorins *differentia specifica*, ger i själva verket en viktig utgångspunkt för Castros analys, särskilt när den kopplas samman med en annan utgångspunkt: en speciell förståelse av makroteoretisk klassreduktionism.

Freddy Castro lämnar, vill jag hävda, ett intressant bidrag till professionsteorin. I denna recension vill jag först granska hur han tar upp teorierna om den nya medelklassen, särskilt hans kritik av dem för klassreduktionism. Sedan tar jag upp Freddy Castros Weber-läsning till granskning, innan jag slutligen kommer till vad jag ser som hans genuina bidrag, den nydurkheimianska professionsdiskussionen. Denna begränsning är nödvändig, inte minst då vi har att göra med en mycket tät teoretisk avhandling – ett för svensk sociologi ovanligt lärdomsbevis. Att man inte alltid håller med Freddy Castro på resans gång i alla de

bispörsmål som han vägrar att rygga för är inget att förvåna sig över: det måste bli så om texten inte skall växa okontrollerat. Stilmässigt kräver han dessutom en fördomsfri läsare; Freddy Castros prosa äger inte den vanliga svenska akademiska försiktigheten, den är skarp, ibland kanske väl skarp. Till huvudspörsmålen!

De professionella och klassreduktionismen

Freddy Castro presenterar och granskar teorikritiskt tio olika *teorier om den nya medelklassen*, fem nymarxistiska – från Martin Nicolaus' kvartsekelgamla bidrag till Erik Olin Wrights senaste teoriförslag – och fem nyweberianska – från Ralf Dahrendorfs nymedelklasses till Lash och Urrys serviceklassteori. Castros anslag är mycket ambitiöst – de i mitt tycke centrala teoriförslagen finns med. Nicos Poulantzas' bidrag diskuteras således, liksom Guglielmo Carchedis, Anthony Giddens, Frank Parkins och Pierre Bourdieu.

På ett mer idéhistoriskt plan tar han inledningsvis dessutom upp olika föreställningar och teorier om den nya medelklassen, eller medelståndet, och om den nya klassen; gemensamt för dessa är att de vill förstå de intellektuella – eller professionella – i klasstermer. Men här finns även andra röster. En av dem vinner Freddy Castros öra mer än andra: Karl Mannheims. Hos Mannheim finner han nämligen ett relativt klasslöst intelligentiabegrepp (s. 93–4).

En avgörande knutpunkt i Freddy Castros argumentation återfinns i kritiken av dessa moderna teorier om den nya medelklassen. I deras oförmåga eller ovilja att *särskilt uppmärksamma de professionella grupperna* har Castro otvivelaktigen en viktig poäng. Den fråga som verkligen förtjänar att diskuteras är ju vad som betyder mest för att förklara exempelvis en läkares politiska och ideologiska handlande: klasstillhörigheten (anställd eller egen praktik är här två vanliga och åtskilda klasspositioner inte bara för läkare utan merparten av de klassiska professionerna) eller professionshemvisten. Men inte heller Castro ägnar denna fråga någon större energi: med sin *radikala tes* om metodologisk klassreduktionism kan han nämligen avvisa dessa teorier *in tutto* (se särskilt s 204ff). Freddy Castro hävdar nämligen att de professionella överhuvudtaget inte kan förstås i klasstermer – en tes som verkligen nöts in i avhandlingen. Därigenom försöker han lägga en rent nydurkheimiansk grundval för en klassificering av de professionella (vilket jag ska komma till).

Med metodologisk klassreduktionism brukar man förstå återförandet av andra fenomen än klasser till klassposition under antagandet att klassstrukturen är samhällets grundbult. Det radikala hos Castro ligger i att *inte ens vilja klassbestämma varje yrkesgrupp*. Uppmärksammar man in-

te detta leder läsningen av avhandlingen in i alldeles onödiga problem. Enligt Castro som här återoppar Marx finns det alltså tre klasser: småborgare, borgare och proletärer. Yrkesgrupper som *entydigt* inte kan klassificeras sålunda – vilket som regel visar sig i att man börjar laborera med vad han ser som icke-klassspecifika kriterier som ideologiska och/eller politiska förhållanden – blir för Castro inte hemmahöriga i klasstrukturen överhuvudtaget – men väl i samhällsstrukturen. *Därför blir närmast per definition medelklassen en klassteoretisk omöjlighet.*

Givet detta, kan man tycka att Freddy Castro lägger ner onödig möda i att avvisa de nymarxistiska och nyweberianska teorierna om den nya medelklassen. Han ägnar dem två långa kapitel (kap 7–8), förutom två kapitel (5–6) om Marx' och Webers klassteorier. Här måste jag påpeka en sak som inte direkt framgår av avhandlingen: att den från början var tänkt att handla om just den nya medelklassen och dess teorier, men slutade som en avhandling om de professionella grupperna. Från Marx och Weber till Durkheim. Att avhandlingar blir något annat än från början avsett är ju inte alldeles ovanligt; det hade dock underlättat för läsaren om detta för i första hand framställningen viktiga förhållande omtalats. Om inte annat så omvittnar ju sådana förskjutningar i en avhandlings problematik en betydande reflexivitet som man gärna vill ta full del av som läsare.

I slutkapitlet – avhandlingens viktigaste del – sammankopplar Freddy Castro sin teoretiska ståndpunkt med en empirisk iakttagelse, den växande tjänsteproduktionen i samhället. Postindustriella drag i samhällsstrukturen ökar i betydelse medan industriella – dvs klasser – minskar i vikt, hävdar Freddy Castro. Denna utveckling, hävdar han vidare, stämmer med Daniel Bells prognos från år 1974 om det postindustriella samhället, men också med Durkheims förväntningar om ökad differentiering och komplexitet, mer rörliga och professionella samhällsformer (s. 197–203). Eller som han gärna formulerar det själv: expertförhållandena växer i betydelse på bekostnad av klassförhållandena (s. 188). De professionella skulle således vara på väg att bli det nya – och annorlunda – samhällets verkliga bas (s. 184).

Som ett led i denna argumentation ska därför Freddy Castros utgångspunkt – hämtad från Stanislav Ossowski – att samhällsstrukturen inte kan reduceras till klasstrukturen förstås. Här hämtar han också något från Weber, även om han avvisar Webers klassbegrepp. Som bekant skiljer Weber på klasser och statusgrupper, och det passar väl in i hur Castro konstruerar sin argumentation. De professionella, menar han, ska inte förstås i klass- utan snarare i statustermer (s. 129). Med andra ord: genom denna användning av Marx' klassbegrepp – med ett visst understöd av Webers statusbegrepp – kan Freddy Castro utmönstra hela den moderna diskussionen om den nya medelklassen och *bädda för en*

nydurkheimiansk teoretisk förståelse av de professionella bortom klasserna överhuvudtaget.

Att göra så är knappast okontroversiellt. Själv tror jag att det finns sammanhang där det kan vara viktigt att veta de professionellas klasshemvist för att fullt ut förstå deras göranden och låtanden. Framförallt menar jag att det – hur speciella de professionella grupperna än må vara – är rimligt att låta en klassanalys omfatta åtminstone samtliga yrkesarbetande. En sådan klassanalys behöver inte heller medföra någon klassreduktionism i mer konventionell mening.

Weber och de professionella

Att vid behandlingen av de professionella utgå från en durkheimiansk tradition är förvisso sociologiskt legitimt och – vill jag häva – frukbart. Samtidigt anser jag att Freddy Castro alldeles för enkelt går förbi *Webers bidrag till professionsteorin*. Freddy Castro menar att Weber inte var nämnvärt intresserad av moderna professionella jämfört med byråkrater (se exempelvis s 56, 128, 130 eller 205). Om man botaniserar i hela det weberska så kallade stenbrottet kommer man till en annan slutsats. Här vill jag gärna åberopa en systematisk granskning av Webers bidrag till professionsforskningen av Constans Seyfarth (1989). Hos Weber skulle det gå att finna inte bara grunddragen till en modern professionsteori utan också empirisk-historiska studier av en rad professioner: jurister, börsmäklare, sjuksköterskor, präster, politiker och vetenskapsmän. Teoretiskt viktig i sammanhanget är förutom rationaliseringsdiskussionen hos Weber också *Beruf-* och karismabegreppen.

Låt mig något diskutera detta med utgångspunkt i Freddy Castros egen analys. I kapitel tre sammanfattar han på ett förtjänstfullt sätt professionsforskningen teoretiskt och idéhistoriskt. Detta utmynnar i sex kriterier för att bestämma de professionella som grupp. Det första och viktigaste kriteriet – professionernas *differentia specifica* – skulle vara *vetenskaplig – eller professionell – auktoritet*; tillika en i förhållande till Weber ny, fjärde auktoritetstyp. Vidare *allmänhetens förtroende*, något för professionen att ständigt återerövra på olika arenor. Därtill en viss *autonomi* – den behöver inte vara fullständig – och en *avgränsande jurisdiktion* vilken står i ett ömsesidigt förstärkande förhållande till den vetenskapliga auktoriteten: Ju renare – vad Durkheim bestämde som sakralt – professionalitet, desto starkare auktoritet. Slutligen en *organisation* för att främja organisationens intressen, samt en *professionell etik* – hur ambivalent den nu än må vara.

Förutom att Weber möjliggör en klassbestämning av de professionella (för att nu profanera avhandlingen något), kan samtliga dessa sex bestämningar förstås med hjälp av Webers sociologi (jfr Seyfarth 1989). Or-

ganisering, avgränsande jurisdiktion och autonomi gäller det naturligtvis för. Men också de övriga tre. Den ambivalenta etiken – de professionella är varken cyniker eller naiva menar Castro i Thomas Brantes efterföljd (s. 72f) – hade kunnat förstås i hela sin vidd som den *motsättning mellan ansvars- och övertygelseetik* som Weber så ofta återkom till. Beträffande allmänhetens förtroende hade Weber kunnat hjälpa till med att precisera vad det handlar om. Freddy Castro kommer inte längre än till att hävda dess betydelse (s. 66f). Men hur vinnas allmänhetens förtroende? En teoretisk nyckel ligger i *Webers karismabegrepp*. Den karismatiska auktoriteten är *ausseralltäglich*, utomvardaglig (Weber 1980:155ff, 677). När vardagen (*common sense*) inte fungerar kan experten gripa in och ställa allt till rätta; expertens åtgärd har drag av det Weber kallade för en etisk profetia (Weber 1980:373). Från vardagens horisont förstår vi också hur expertisen kan ifrågasättas som just abstrakt och stridande mot *common sense*! Därmed har jag slutligen kommit till vad Freddy Castro kallar för vetenskaplig auktoritet (s. 63ff). Att här tala om en fjärde auktoritetstyp vid sidan av Webers tre välkända är att missförstå idealtypsbegreppet. Vetenskaplig auktoritet går alldeles utmärkt att förstå som en specifik kombination av rationell och karismatisk auktoritet, dvs en rationaliserad karisma, vad Weber kallade för dess *herrschaftsfremde Umdeutung*. Det karismatiska i det professionella handlaget ligger i dess kreativa, diskreta, moment: förmågan att hitta en praktisk lösning i en osäker situation, men på rationell – systematisk vetenskaplig – grund (jfr Weber 1980:155ff). Varje profession är ju en säregen kombination av teori och praktik. Weber ger således ett mångskiktat bidrag till den moderna professionsforskningen, väl i klass med Durkheims.

Det nydurkheimianska bidraget

För och hos Freddy Castro är det emellertid Durkheim som fascinerar. Särskild intressant här är hans förslag i bokens sista kapitel till makrosociologisk klassificering av de professionella. Diskussionen där förbereds framförallt i kapitel 2 som ägnas Durkheim och nydurkheimianismen och kapitel 3 som behandlar professionsforskningen (vilket jag diskuterat ovan).

Hur läser då Freddy Castro Durkheim? Han är modern i så måtto att det viktiga finns i Durkheims kunskapsteori vars kärna ligger bortom både rationalism och idealism. Nyckelbegreppet blir då *kollektiv representation*: våra erfarenheter och föreställningar är socialt konstruerade stabila symbolstrukturer med kognitiva och känslomässiga element (inte minst skiljer de ut det heliga från det profana) och som sociala fakta fungerar de tvingande på oss; dessa representationer har sin bas i sam-

hället, i stort eller i någon grupp, vars organisationsmönster de hjälper till att reproducera. Exempelvis förlänar vetenskapen vissa påståenden sanning (helighet); i ett modernt samhälle tror vi – inte på religion, men på vetenskap (s. 30ff). Detta motsvarar förhållandena i den organiska solidaritetens samhälle, vore det bara inte för de orättvisor som klasser, arvsrätt och annat ställer i vägen – anomin kort och gott. Men det utvecklas en allt mer sammansatt arbetsdelning, allt fler professioner bryter fram. Expertförhållanden förtätas; vi får ett allt mer *komplex professionssystem* (40ff). Så vill Freddy Castro förstå och bruka 'sociologins grundare och förste professor' vars minne han tillägnar sin avhandling.

Några saker är speciella med Freddy Castros läsart och kunde ha diskuterats mer ingående. Att profession för Durkheim är något annat – framförallt vidare – än professionsteorin meddelar är en sådan sak. Mer speciellt och knepigare är att han – liksom flera andra nydurkheimianer – närmast gör Durkheim till en *konfliktsociolog*: det handlar om en strid mellan grupper – exempelvis professioner – om det legitima perceptionssättet inte minst. Att läsa Durkheim som konfliktsociolog är kanske möjligt – om man håller sig till den sene Durkheim. Men för Freddy Castro är även Durkheims avhandling ett centralt verk. Den centrala konflikten där – och den konflikt Castro främst uppmärksammar – är den mellan individ och samhälle – men den är ju central också hos exempelvis Parsons (1979: kap 7) – och finns där en kamp mellan grupper hör den väl närmast till anomins samhälle?! Så frågan är hur durkheimiansk nydurkheimianismen är – dvs vad man har lagt till (av Marx/Weber) och dragit ifrån Durkheim?

Svaret på den frågan har dock knappast någon betydelse i sak för Freddy Castros egentliga bidrag; det handlar om hur det moderna komplexa professionssystemet ska klassificeras och förstås. Här är det inte heller Durkheim som direkt kommer till användning; Durkheim används i avhandlingen främst till att fånga en långsiktig utvecklingstrend mot det meritokratiska professionella samhället (s. 45ff, 197ff). I stället kommer den *galler-grupptypologi* som utarbetats av den kända nydurkheimianen och antropologen Mary Douglas till intensiv användning. Inom parentes kan det vara intressant att notera att av de fyra forskare, varken fler eller färre, som Castro åberopar som 'centrala för den moderna nydurkheimianska sociologins utveckling' – Douglas, Michel Foucault, David Bloor och Aaron Wildavski – är blott en till professionen sociolog (s. 51ff). Galler-grupptypologin utgår från förekomsten av kollektiva representationer (kunskaper och kosmologier), erfarenheter som projiceras på omgivningen; den antar förekomsten av en kausal länk mellan handling, tänkande och social position. Vad som typologiserats är fyra kontexter som bas för – och förklaring av – kollektiva representa-

tioner, vilka Douglas betecknar med kosmologier. Typologin erhålles genom att kombinera två dimensioner, dels grupp, måttet på individens integration eller gruppens slutenhet och kontroll, dels galler, måttet på individernas sociala hierarkisering. Korstabuleras galler och grupp (högt och lågt) erhålles fyra typer med sina respektiva relationsmönster och kosmologier (s. 206ff).

Freddy Castro använder galler-grupptypologin (s. 212ff) genom att *specificera* den med de professionellas *differentia specifica*: vetenskaplig auktoritet/professionella expertis. Därmed erhåller han sin klassificering av de professionella – eller bättre: av det professionella samhället. I korstabellens *starka* diagonal (lågt galler och grupp mot högt galler och grupp) kan två dominerande, varandra motsatta och rivaliserande typer av professionella identifieras: *marknadsprofessionella* och *välfärdsstatsprofessionella*. I den *svaga* diagonalen kan dels en grupp *partisanprofessionella*, dels en grupp av antingen *underordnade* eller *marginaliserade professionella* identifieras. De underordnade professionella är de som ibland kallas för semiprofessionella. De marginella utgörs till exempel och inte ovanligen av högutbildade som inte kommer från Västeuropa eller USA. De partisanprofessionella kan exemplifieras med – varför inte – THX-preparatets upphovsman, Med Dr Sandberg i Aneby.

Galler-grupptypologin genererar som jag ser det en rad intressanta iakttagelser och frågor; den är i bästa mening konsekvensrik, och Freddy Castro hanterar den skickligt. Så blir också avhandlingens slutkapitel dess absoluta höjdpunkt. En intressant sak är kategorin underordnade professionella, ty här 'läcker', eller *öppnar sig*, det professionella samhället. Här återfinner vi dem som kämpar för att exempelvis etablera en profession, men samtidigt ofta är underordnade någon redan etablerad profession. En annan sak av intresse är att dessa fyra kontexter tillsammans kan sägas utgöra vad Freddy Castro betecknar med *det professionella samhället* och inte minst att det *präglas av* sin centrala kosmologiska konflikt mellan marknads- och välfärdsstatsprofessionella, mellan en professionalism som utger sig för att veta hur man tjänar pengar och en som utger sig för att veta vad som är bra för andra, en konflikt i vilken de förra sedan en tid gripit initiativet. Den centrala motsättningen skulle vidare motsvara konflikten mellan individ och kollektiv hos Durkheim. I den *starka* diagonalen ser Freddy Castro också uppkomsten av *professionella nätverk*, heterogena interaktionsfält, där den grundläggande skillnaden går mellan privat och offentligt. Varje nätverk har vidare sina allierade, de marknadsprofessionella dominerar genom att alliera sig med borgarklassen, de välfärdsstatsprofessionella av andra allianser, men inte självklart med arbetarklassen, även om det svenska exemplet gör en sådan tolkning rimlig. Ty även om det empiriskt förhåller sig så, åtminstone i Sverige, så måste klassamhället och

det professionella samhället, om jag förstår Castro rätt, betraktas som inbördes kontingenta (s. 228).

Konflikten längs den starka axeln är lätt att känna igen. Men är *gränsen* mellan de privata och offentliga professionella så skarp som Castro drar den? Börjar en läkare eller arkitekt tänka så mycket annorlunda när gränsen 'passeras'? Sådana frågor kan kanske bara besvaras empiriskt. Här börjar dock frågorna bli fler än svaren. Helt klart är emellertid att Freddy Castro har utarbetat ett viktigt analytiskt redskap för en empirisk studie av de moderna professionella, deras samhälleliga betydelse och inbördes strider – trots att i avhandlingen fler sidor ägnas klass- än professionsfrågorna. Men några som jag ser det viktiga teoretiska frågor återstår. Det gäller dels begreppet *vetenskaplig auktoritet/professionell expertis* som Freddy Castro tillmäter sådan avgörande vikt, dels något som sammanhänger med detta, begreppet *expertförhållanden*: vad handlar de om och vad innebär det att de blir allt viktigare, dvs vilka sociala relationer etableras med dem? Vidare *könsdimensionen*: är den starka axeln inte 'manlig'? Återfinns inte merparten av kvinnorna i de underordnade professionerna, och intar inte de, främst kanske kvinnor, som kritiserar det professionella samhället ofta partisanprofessionella ståndpunkter? Dvs är inte den svaga axeln 'kvinnligt' artikulerad?

Tomas Peterson: *Den svenska modellen. Svensk fotboll i omvandling under efterkrigstiden*. Lund: Arkiv 1993.

År 1989 publicerade Tomas Peterson *Leken som blev allvar*, en bok som handlar om Halmstads BKs omvandling från folkrörelse till affärsmässigt drivet fotbollsföretag. Svensk fotboll hade då genom åren varit ett av sociologer i högsta grad försummat studieobjekt och forskningsområde. Peterson gjorde således en pionjärinsats som rönnte berättigad uppmärksamhet och uppskattning (se tex min recension i *Sociologisk forskning* nr 3 1990). Nu har han skrivit en ny bok, *Den svengelska modellen*, som är en fortsättning på och utvidning av det tidigare arbetet. Den nya boken skildrar dock inte något enskilt klubbtag (även om vissa klubbtag ägnas en del uppmärksamhet) utan svensk fotbolls utveckling över huvud taget.

På basis av bl a en genomgång av Svenska fotbollsförbundets arkiv- och utbildningsmaterial, läsning av tidnings- och tidskriftsartiklar samt intervjuer med en rad välkända tränare och ledare beskriver Peterson hur svensk fotboll på kort tid förändrats på ett genomgripande sätt. Amatörismen övergavs formellt 1967, då reglerna för spelarsättningar, reklamintäkter m m radikalt reformerades. Denna förändring fick för-

stås i första hand betydelse på elitnivån (amatörismen finns ju kvar längre ner i hierarkin), och där öppnades nu dörren inte bara för pengar och professionell yrkesutövning utan också för en mer organiserad fotboll. Tidigare var det mest fråga om att lagledningen tog ut de bästa spelarna, såg till att träningen sköttes samt försökte ingjuta mod och entusiasm i laget. Spelsystem var ett närmast okänt begrepp. Man spelade på gehör.

Med genombrottet för en mer professionell fotboll blev det annorlunda. Man behövde nu skaffa sig noter att spela efter. Fotbollsförbundet tillsatte en utredning, Fotboll 70, med utgångspunkten att Sverige skulle återta sin plats bland världens ledande fotbollsnationer. En rad organisatoriska förändringar och utbildningsåtgärder genomfördes. När det gällde spelsystem vände man blickarna mot Västtyskland och Italien för att hämta förebilder till en svensk modell. Användandet av libero och trebackslinje, inriktad på en kombination av när- och zonmarkering, var sådant som kom att anammas. Skärpningen av försvarsspelet förenades dock med ambitionen att spela en offensiv och underhållande fotboll. Det senare var något som många – på kanske diskutabla grunder – förknippade med svensk tradition.

Vissa klubbtag kom emellertid att söka sig andra vägar under 1970-talet. Det dröjde därför inte länge förrän tydliga motsättningar mellan olika skolor blev synliga. Man var helt enkelt inte överens om vilka noter man skulle spela efter. Först Malmö FF och sedan Halmstads BK importerade var sin tränare från England: Bob Houghton och Roy Hodgson. Dessa representerade något som kom att betecknas som den ”engelska” modellen. Beteckningen är något oegentlig, eftersom de båda unga engelsmännen i själva verket experimenterade med lösningar som gick utöver vad som dominerade i den engelska fotbollen. Hur som helst – de kom med nya djärva idéer och deras svenska lag lät dem pröva dessa.

Houghton och Hodgson utvecklade en fotboll som satte lagspelet i centrum: Individerna underordnades kollektivet. Man skapade en spelstil som Peterson karakteriserar med begreppen effektivitet, rationalitet och förutsägbarhet. I mer konkreta termer rörde det sig om forechecking, press på bollhållaren, understöd, zonmarkering, rak backlinje (offside-taktik), inövade rutiner vid fasta situationer och en del annat. Denna spelstil betraktades i stora delar av fotbollssverige som trist, fantasilös och robotaktig, ja den uppfattades till och med som ett mord på fotbollen. Problemet var bara att den gav god utdelning. Malmö FF och Halmstads BK vann allsvenskan upprepade gånger, och det förra laget lyckades även ta sig till en europacupfinal vilken man dock förlorade. För landslaget blev VM 1974 en succé, men sedan följde ett antal tämligen magra år. Likväl ville man inte ta efter de klubbtag som vann seg-

rar genom att spela "engelskt".

År 1980 fattades ett remarkabelt beslut av fotbollsförbundets styrelse. Man deklarerade helt sonika den "svenska" modellen som rättesnöre för svensk fotboll på alla nivåer. Nu fanns också positiva förebilder att hänvisa till främst genom de framgångar som Östers IF uppnått under den blivande förbundskaptenen Lars Arnesson. Äntligen skulle instruktörer, tränare och lagledare få klara principer att arbeta efter. Beslutet kom emellertid inte att få de konsekvenser man tänkte sig. Bilden förändrades snart bl a genom att IFK Göteborg med Sven-Göran Eriksson som tränare gick en glansperiod till mötes. Eriksson var starkt inspirerad av Houghton och Hodgson, men han vidareutvecklade deras fotbollsfilosofi i vissa avseenden. "Änglarna" lärde sig att kombinera ett disciplinerat kollektivt uppträdande med en större frihet i anfallsspelet. De lyckades spela en både välorganiserad och rolig fotboll. Man kunde nu tala om en "svengelsk" modell och den visade sig snart mycket framgångsrik. IFK Göteborg vann inte bara allsvenskan utan också UEFA-cupen efter en minnesvärd final mot Hamburger SV.

Det är en spännande historia som Peterson berättar. Han visar övertygande vilken väsentlig omvandling det faktiskt handlar om. Man kanske emellertid ska fråga sig: Är denna berättelse intressant också för den som inte direkt fascinerar av ämnet? Vad har den att erbjuda som sociologisk analys? Vad är det för sociologiska tankegångar som vägleder framställningen? Jag ska fortsättningsvis koncentrera mig på dessa frågor.

Nyckelbegrepp i Tomas Petersons analys är "profession", "professionell" och "professionalisering". Vi bör observera att ordet professionell används i två olika betydelser. För det första står det som motsatsen till amatör. I den meningen är det tämligen oproblematiskt. Den som är professionell fotbollsspelare försörjer sig på sin fotboll. Visserligen är inte gränsen mellan amatör och professionell helt distinkt, men det rör sig inte om något värre gränsdragningsproblem än vad vi ständigt ställs inför inom samhällsvetenskaperna. För det andra används begreppet i den betydelse (eller de betydelser) det har i den sociologiska professionsforskningen. En spontan reaktion inför detta är kanske viss förvåning. Är det verkligen möjligt att tala om tex fotbollstränarens yrke som en profession på motsvarande sätt som man brukar göra med läkar- och advokatyrfena? Vi ska därför närmare se efter vad författaren har att säga.

Ett centralt spørsmål är naturligtvis vilken eller vilka kategorier Petersons analys egentligen fokuserar. Han säger själv att han främst avser tränarkåren men framhåller också att fotbollen som helhet präglas av en professionalisering. Låt oss i alla fall ta fotbollstränarna som utgångspunkt. Frågan blir då huruvida deras verksamhet motsvarar det som

samhällsvetare brukar tillskriva professioner. Kännetecknen som brukar nämnas är tex att yrket utövas på heltid, att yrkesutövarna använder sig av färdigheter som är förankrade i teoretisk kunskap, att den erforderliga utbildningen äger rum på universitetsnivå, att rekryteringen till yrket ofta monopoliseras med hjälp av legitimationer, licenser eller liknande och att det kring yrket utvecklas en särskild etik.

Petersons hållning är dock odogmatisk. Tanken är bara att ett professionsteoretiskt perspektiv är eller kan vara fruktbart för att förstå utvecklingen. Författaren är för övrigt själv medveten om en rad skillnader mellan professioner av klassisk typ och fotbollens yrken. Han pekar tex på att det inte finns något legitimationsförfarande för fotbollstränare, även om efterfrågan på personer med sk steg 4-utbildning ökat. Man kan tillägga att den som inte är läkare men ändå ägnar sig åt att bota sjukdomar ju vanligen definieras som icke-läkare: kvacksalvare eller liknande. En klar skiljelinje av det slaget saknas i fotbollen. En fotbollstränare är en fotbollstränare, oavsett om han eller hon är professionell eller amatör. Det finns ingenting direkt diskvalificerande i att hålla till på en lägre nivå i seriesystemet: Där kan man förvänta sig blygsammare belöningar, men man blir inte mindre fotbollstränare för det.

I boken framhålls även en del andra skillnader mellan klassiska professioner och fotbollstränaryrket. Analysen skulle här emellertid kunna ta några steg till. En aspekt är att professioner ju bla utmärks av att omgivningen överlåter på innehavarna att fatta beslut inom det område där de är experter. Man ger dem detta beslutsutrymme eftersom ingen annan anses mer kompetent att avgöra vad som är rätt. Även om man vet att läkare gör fel ibland så antar man normalt att ingen annan yrkeskategori är bättre lämpad att fatta beslut i medicinska frågor.

När det gäller fotboll däremot har gemene man ofta en självklar sakkunskap om hur man ska göra. Visserligen överlåts ju besluten rörande laguttagning och speluppläggning på förbundskaptener, lagledare eller tränare, men det blir sannerligen inte alltid nådigt om framgångarna uteblir. Publiken på en fotbollsarena brukar ha ganska bestämda åsikter om vad som är bra eller dåligt och inte dra sig för att högljutt uttrycka sin mening. Journalister inom radio, television och press är vanligen heller inte särskilt återhållsamma i sina bedömningar. Visserligen får lagledare och fotbollstränare bestämma en del, men de lever knappast ett liv i skydd av en monopoliserad kunskap. Man kan ju påminna om Olle Nordins sorti som förbundskapten för det svenska landslaget efter debaclet i VM 1990. En liknande schavottering är svår att tänka sig om en läkare eller advokat misslyckas.

Låt mig med hjälp av ett citat från en av Petersons intervjuer understryka vad jag menar. Yttrandet härrör från Jan Sjöström, sedermera

ordförande i fotbollstränarföreningen: "Om jag skulle säga till tandläkaren att lade du inte in lite för mycket amalgam nu, skulle han säga att det vet väl inte du något om . . . det skulle vara som en knäpp på näsan på honom. Men att knäppa en fotbollstränare på näsan – vem som helst kan vara fotbollstränare på läktaren" (s. 212). Peterson använder detta citat just i syfte att illustrera en central skillnad mellan fotbollstränare och utövare av en traditionell profession, men han drar inte några omedelbara teoretiska slutsatser därav.

Vi bör nog inte ha för stora förväntningar på vad man kan åstadkomma med hjälp av professionaliseringsperspektivet. Nu hävdar dock som sagt Peterson inte mer än att detta perspektiv är eller kan vara fruktbart i analysen av de förändringar som ägt rum. Och han har åtminstone rätt i en negativ mening: Genom att jämföra med professioner av klassisk typ och peka ut skillnader och likheter visavi fotbollen kan man skaffa sig nya insikter. Vi ska heller inte glömma bort tidsdimensionen i sammanhanget: Utvecklingen inom fotbollen är ju en process som ännu inte haft så lång tid på sig.

Tomas Peterson har återigen skrivit en mycket läsvärd fotbollsbok. Han tillhandahåller en klagörande struktur på de motsättningar och de processer vilka den fotbollsintresserade allmänheten möter i massmedia som ett virrvarr av dramatiska händelser och enskilda fram- och motgångar. Medan massmedia mestadels siktar in sig på matchhjälten, målgöraren, den uteblivna straffen, det bortdömda offside-målet osv pekar Peterson systematiskt ut de övergripande mönstren. Hans användande av professionsteoretiska tankegångar ställer också fotbollen i delvis ny belysning, även om det perspektivet har sina begränsningar. Nästa gång hoppas jag att han – eller någon annan – tar sig an damfotbollen som ju på kort tid blivit en stor företeelse.

BENGT FURÅKER
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Inkommen litteratur

Arbetskyddets historia, Arbetskyddsämnden 50 år. Kassett innehållande fyra volymer:

1. Ken Bjerregaard, *Varvet vid Saltsjön. Om arbetskyddet på Finnboda Varf 1930–1981*. Arbetskyddsämnden 1993.
2. Bo Persson, *Arbetskyddet i Skogsbruket – från tjugotalet till åttiotalet*. Arbetskyddsämnden 1993.
3. Bill Sund, *The Safety Movement*. En historisk analys av den svenska modellens amerikanska rötter. Arbetskyddsämnden 1993.
4. Annette Thörnquist, *Silikosproblemet i Österbybruk 1920–1980. Skyddsarbetet – facklig kamp eller partssamarbete?* Arbetskyddsämnden 1993.

Gudrun Dahl och Ann-Charlotte Smedler, red, *Det respektfulla mötet. Ett symposium om forskningsetik och antropologi*. Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1993.

Hans Gullestrup, *Kultur, kulturanalyse og kulturetik – eller hvad adskiller og forener os?* Akademisk forlag 1992.

Jörgen Nissen, *Pojkarna vid datorn. Unga entusiaster i datateknikens värld*. Symposium Graduale 1993.

Sven-Erik Sjöstrand, red, *Institutional Change. Theory and Empirical Findings*. M. E. Sharpe 1993.

Sociologi i dag. Matens Sociologi, 1 1993, Årgång 23.

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1971:1 Tvärvetenskap. Alkoholism. Utrikesinformation.
2 Kitschmarknaden. Avvikande beteende.
- 1973:4 Tema: Utbildning.
- 1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
- 1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Välfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Välfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Välfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Välfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Välfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993

Gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 670667-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 2 1993